

**ВСЕУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«СЛУЖБА ЗАХИСТУ ДІТЕЙ»**

**НАДАННЯ ДОПОМОГИ ДІТЯМ-ЖЕРТВАМ ЗЛОЧИНІВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ТОРГІВЛЕЮ ДІТЬМИ, ДИТЯЧОЮ
ПРОСТИТУЦІЄЮ, ДИТЯЧОЮ ПОРНОГРАФІЄЮ,
ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ
НЕДОТОРКАНОСТІ ДИТИНИ,
З УРАХУВАННЯМ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ТА МІЖНАРОДНОЇ ПРАКТИК**

Методичний посібник

**Розроблено за технічної підтримки
ДИТЯЧОГО ФОНДУ ООН (ЮНІСЕФ)**

УДК 341.215.43
ББК 60.7я2(4Укр)
В 70

АВТОРИ:

Волинець Людмила Семенівна, кандидат політичних наук
Гурковська Лариса Павлівна
Савчук Інна Вікторівна

В 70 Надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик / Авт.: Волинець Л. С., Гурковська Л. П., Савчук І. В. — К.: ТОВ «К.І.С.», 2011 — 132 с.

ISBN 978-966-2141-80-1

У методичному посібнику проаналізовано надання професійної комплексної допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини.

Посібник розрахований на працівників служб у справах дітей, правоохоронних органів, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, опікунів, усиновлювачів, батьків — вихователів, прийомних батьків, а також спеціалістів неурядових організацій, представників ЗМІ.

УДК 341.215.43
ББК 60.7я2(4Укр)

Видання підготовлено в рамках проекту «Розробка методичного посібника щодо надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик», що реалізований Всеукраїнською громадською організацією «Служба захисту дітей» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні (www.unicef.org.ua).

Погляди, що висловлені у цьому документі, є поглядами авторів і необов'язково співпадають з поглядами чи політикою ЮНІСЕФ.

© ВГО «Служба захисту дітей», 2011
© Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ)
в Україні, 2011

ISBN 978-966-2141-80-1

Підписано до друку 25.05.2011. Формат 60x84 1/8.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Умов. друк. арк. 15,35.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ-80, а/с 1, тел. (44) 462 52 69,
<http://books.dovidka.com.ua>
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №677 від 19.11.2001 р.

Віддруковано ТОВ ВПК «Експрес-поліграф»
вул. Фрунзе 476, м. Київ 04080

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ І	
ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ	
ДИТИНИ ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ	9
Жорстоке поводження з дитиною як правове поняття	11
Цивільно-правові механізми захисту прав дитини	12
Кримінально-правові механізми захисту прав дитини	17
РОЗДІЛ ІІ	
ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ	28
Жорстоке поводження з дітьми: визначення, види, наслідки	28
Психологічне насильство над дітьми: сутність проблеми, наслідки	34
Фізичне насильство над дітьми: сутність проблеми, наслідки	39
Економічне насильство над дітьми: сутність проблеми, наслідки	48
Сексуальне насильство над дітьми: сутність проблеми, наслідки	58
РОЗДІЛ ІІІ	
РЕАБІЛІТАЦІЯ ЯК ОСНОВА ПОЗИТИВНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	
ДИТИНИ, ПОТЕРПІЛОЇ ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З НЕЮ ..	80
Організація соціально-психологічної реабілітації вихованців	
у закладах соціального захисту	80
Психологічний супровід дітей-жертв жорстокого поводження	98

ЗВЕРНЕННЯ ДО ЧИТАЧІВ

Протягом останніх двох років в Україні відбулися гучні скандали із приводу виявлення сексуальної експлуатації дітей, викриття педофілів. Суспільство обурили деталі артеківських подій, які обговорювалися всіма засобами масової інформації й у найвищих ешелонах влади. Кожен з дорослих, причетних до цих грандіозних скандалів, активно порушував права дитини. Вже через кілька днів після ув'язнення насильника вся країна знала прізвища дітей, в новинах щодинно подавалася нова інформація з відеоматеріалами про постраждалих дітей. Навіть правозахисники в інтерв'ю розкривали численні факти, розголошення яких є порушенням прав дитини.

Соціальні працівники, працюючи з жертвами сексуального насильства, з постраждалими дітьми, відчували нестачу професійних знань, щоб надати дітям необхідну допомогу. Виникало багато проблем між соціальними працівниками і слідчими, бо допомога жертвам насильства конфліктує з роботою слідчих.

На такому соціальному ґрунті виникла ідея створити цей методичний посібник. У суспільстві дедалі голосніше акцентують увагу на проблемі жорсткого поводження з дітьми, найпоширенішою формою якого є насильство, і необхідності боротьби із цим явищем. Ця проблема є як у багатих, так і в бідних країнах.

За даними Організації Об'єднаних Націй, мільйони дітей у всьому світі живуть в умовах насильства. У результаті діти отримують травми та інвалідність, емоційні й психологічні стреси. Суспільство зазнає суттєвих економічних та насамперед людських втрат.

Саме це обумовило запровадження при ООН у 2009 році інституту Уповноваженого з питань насильства щодо дітей (SRSG). Прийняття рішення про створення SRSG у рік відзначення світовою спільнотою 20-річного ювілею підписання Конвенції ООН про права дитини підтверджує, що проблема боротьби з насильством над дітьми потребує нагального розв'язання.

На жаль, Україна в цьому контексті не виняток, питання насильства над дітьми в нашому суспільстві залишається актуальним. У нашій державі, як і в усіх пострадянських країнах, триває трансформація суспільно-політичного й економічного ладу. Це завжди супроводжується фемінізацією бідності, формуванням негативних стереотипів щодо розподілу гендерних ролей у суспільстві, збільшен-

ням кількості асоціальних членів у суспільстві. Насильство під час виховання дітей, зокрема в сім'ях, та низький рівень відповідальності за нього є передумовою поширення дитячої проституції, дитячої порнографії, торгівлі дітьми, злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини. Міжнародні експерти стверджують, що в Україні контрабандно перевозять дітей, як у середині країни, так і за її межу, розвивається дитячий секс-туризм, нерідко використовують дітей у проституції та виробництві порнографії, спостерігається високий рівень доступності порнографічної продукції з використанням дитячих знімків в інтернеті тощо. Внаслідок особливостей розвитку соціально-економічних та соціально-культурних відносин у країні виникають нові соціальні групи дітей з підвищеним ризиком постраждати від сексуальної експлуатації чи бути залученими до сфери секс-бізнесу «за власним бажанням».

За результатами дослідження громадської думки, що проводилося Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді, дві третини респондентів, опитаних у 26 регіонах України, відповіли, що в дитинстві зазнавали тілесних покарань як одного із проявів жорстокого поводження з дітьми. Понад 70% респондентів із високим рівнем матеріального становища вважають доцільним застосовувати тілесні покарання до своїх дітей.

Найчастіше пересічні громадяни і спеціалісти із соціального захисту дітей не пов'язують поширене в Україні насильство над дітьми із проявами жорстокості. Батьки дуже активно реагують на випадки насильницьких дій із боку третіх осіб у ставленні до своєї дитини, водночас принижуючи та фізично караючи своїх дітей. Спеціалісти з питань захисту прав дитини проводять численні наради, круглі столи із запобігання жорстокому поводженню з дітьми, а свою власну дитину готові карати фізично за непослух і погані оцінки. Саме це обумовлює значні порушення прав дітей на інформацію, життя, свободу, особисту недоторканість, честь і гідність у сучасних умовах і робить реальний виклик сучасній системі захисту прав дитини в Україні.

Поміркуймо над цими проблемами разом!

***З повагою до читачів,
авторський колектив***

ВСТУП

Поширення жорстокого поводження з дітьми є глобальною проблемою у всьому світі й вимагає від держав виробити ефективні стратегічні програми для її врегулювання. Особливо серйозну занепокоєність світової спільноти викликає поширення найгірших форм жорстокого поводження з дітьми — насильства різних видів, торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії. За оцінками ВООЗ, 150 млн дівчат і 73 млн хлопців у віці до 18 років вступали в примусовий статевий зв'язок або піддавалися іншим формам сексуального насильства з фізичним контактом. Ці дані вважаються заниженими.

У травні 2010 року в Австрії під час міжнародної конференції «Комплексні національні стратегії», організованої Радою Європи, важливий погляд на заборону насильства над дітьми висловив відомий правозахисник дітей, Комісар Ради Європи із прав людини — Томас Хаммарберг¹. Він нагадав, що практика жорстокого поводження з дітьми суперечить міжнародному праву. Адже ще в 2004 році Парламентська Асамблея Ради Європи закликала ввести загальноєвропейську заборону на тілесні покарання, оскільки будь-яке тілесне покарання дітей є порушенням їх основних прав на людську гідність і фізичну недоторканість. Тілесні покарання, законні в низці держав, порушують право дітей на юридичний захист. В європейському суспільстві заборонено бити людей, а діти — це люди. Необхідно покласти кінець суспільній і правовій прийнятності тілесних покарань дітей.

Крім того, Томас Хаммарберг зазначив, що ніяке насильство стосовно дітей не може бути виправдане, будь-яке насильство щодо дітей можна попередити. Він аргументує це тим, що Конвенція ООН про права дитини зобов'язує владу захищати дітей від усіх форм насильства в сім'ї. Цим Т. Хаммарберг фактично кинув виклик доволі поширеній думці, що внутрішньо-сімейні справи не стосуються сторонніх. Таким чином, Конвенція ООН орієнтована на збереження гарної сімейної атмосфери.

¹ Томас Хаммерберг. «Європа движется к полному запрету на бытовое насилие в отношении детей». Материалы Международной конференции Совета Европы «Комплексные национальные стратегии». — www.coe.ru

Об'єктами злочинних посягань у більшості випадків стають діти, які походять з найменш захищених верств населення переважно країн перехідної економіки. Нерідко в тенета торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії потрапляють й українські діти. У щорічній доповіді про торгівлю людьми «Trafficking in Persons Report — 2009», оприлюдненій у США, зазначається, що Україна є джерелом, транзитною країною та пунктом призначення для чоловіків, жінок і дітей, яких обманом чи примусово використовують як робочу силу або піддають сексуальній експлуатації².

На сьогодні загальних офіційних даних про кількість дітей, втягнутих у ці негативні дії, немає. Часті публікації у ЗМІ про торгівлю дітьми, виготовлення порнографічних матеріалів за участю дітей, вчинення злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, а також збільшення кількості порушених справ і кількості вироків у справах за такі злочини підтверджують, що кількість таких справ зростає щорічно. Так, за даними Міністерства внутрішніх справ України, в 2004 році винесено 272 звинувачувальних вироків щодо розбещення дітей, у 2008 році таких вироків було вже 347.

Основними причинами поширення в Україні дитячої проституції й порнографії, а також торгівлі дітьми, експерти називають:

- 1) Економічні причини (бідність — недостатній матеріальний рівень родин, що спричинює залучення дитини до проституції, порнографії, торгівлі як джерела доходу для дитини та/або для всієї родини);
- 2) Психологічні причини (наслідування, психологічне насильство, що часто передує проституції, порнографії, торгівлі людьми; проблеми спілкування);
- 3) Соціальні причини (соціальна відстороненість сім'ї, школи, оточення; наслідки сексуальної революції, недосконалі й неефективні програми статевого виховання; суспільні стереотипи);
- 4) Причини законодавчо-правового характеру (недосконалість законодавчої бази, відсутність чіткого розмежування повноважень органів виконавчої влади щодо роботи як із жертвами, так і з насильниками).

Охоплення цим явищем України не визначене. Останню спробу підрахувати представництво ЮНІСЕФ в Україні зробило в 2009 році. На їх замовлення Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України провів соціологічне дослідження «Проведення комплексної оцінки масштабів продажу дітей, дитячої проституції та порнографії в Україні»³. Автори дослідження зазначають, що в зв'язку зі складністю та латентністю проблеми оцінка масштабів поширення в

² Щорічна доповідь про торгівлю людьми «Trafficking in Persons Report — 2009». — www.kmu.gov.ua/sport

³ Звіт про проведення соціологічного дослідження «Проведення комплексної оцінки масштабів продажу дітей, дитячої проституції та порнографії в Україні». Етап 2: Результати опитування дітей з груп підвищеного ризику постраждати від торгівлі дітьми, дитячої проституції та порнографії. — Київ, 2009.

країні дитячої проституції та порнографії, торгівлі дітьми є дуже суперечливою і неоднозначною. Така неоднозначність обумовлена чинниками суб'єктивного й об'єктивного характеру, починаючи від особистісних експертних підходів до оцінювання, психоемоційних станів опитуваних батьків/опікунів та дітей, і завершуючи особливостями доступу інтерв'юерів до дітей-респондентів (часом пов'язаних із заборонаю їх опитування).

РОЗДІЛ І

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ДИТИНИ

ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ

В міжнародних документах із прав людини в окрему групу виділено права дитини, адже дитина має особливі права і потреби — це права «росту», обумовлені її фізичною, розумовою та духовною незрілістю. У зв'язку з фізичними і психічними особливостями дитячого віку, браком необхідного життєвого досвіду й життєвої опори, дитині, порівняно з дорослими, значно складніше самій відстояти свої права. Саме тому в Загальній декларації прав людини, в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права звернено увагу на особливий захист прав дитини.

Права дитини — це певні спеціальні можливості, необхідні людині віком до 18-ти років для існування й досягнення зрілості.

У Конвенції ООН про права дитини є вимоги, що гарантують свободу й гідність дітей, а також визначено умови, за яких вони можуть формуватись як особистості і громадяни. Дитину визначено самостійним суб'єктом права.

Конвенція ООН про права дитини ратифікована Україною ще 27 лютого 1991 року й діє з 27 вересня 1991 року.

Протягом 2000–2009 років в Україні набули чинності й стали частиною національного законодавства такі міжнародні документи у сфері захисту прав дітей:

Конвенція міжнародної організації праці про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182, ратифікована в 2000 році, в якій перелічено найгірші види праці;

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії, ратифікований у 2003 році, який уводить поняття «торгівля дітьми», «торгівля дітьми з метою експлуатації», «дитяча проституція» та «дитяча порнографія» і спрямовує країни забронити ці ганебні явища;

Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності та протоколи, що її доповнюють (Протокол про попередження й припинення торгівлі людьми,

особливо жінками й дітьми, та покарання за неї і Протокол проти незаконного ввозу мігрантів сушею, морем і повітрям), ратифіковані в 2004 році;

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, який діє в Україні з 2004 року;

Конвенція з питань боротьби проти торгівлі людьми, яка набула чинності в Україні в 2005 році. Конвенція стосується всіх форм торгівлі: національних, транснаціональних, пов'язаних або непов'язаних з організованою злочинністю.

Конвенція про кіберзлочинність, ратифікована в 2005 році;

Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, підписана Україною в 2007 році. У Конвенції йдеться про запобіжні та захисні заходи; допомогу дітям-жертвам та їхнім сім'ям; програми та заходи для неповнолітніх злочинців; кримінальні злочини, зокрема й деякі зовсім нові види, наприклад, «грумінг» (входження в довіру до дитини, щоб схилити її до якоїсь неналежної поведінки); процедури розслідування та судового переслідування, адаптовані до дітей; збір та зберігання даних про засуджених за сексуальні злочини;

Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, чинна в Україні з 2006 року, забезпечує повернення дітей, яких незаконно вивозять або утримують, до країни постійного місця проживання. Ця Конвенція застосовується у випадках без злочину.

Конвенція про стягнення аліментів за кордоном набула чинності в Україні в 2006 році. Конвенція стосується широкого кола питань, пов'язаних зі стягненням аліментів за кордоном, сприяє уніфікації процесів звернення із заявами щодо стягнення аліментів;

Європейська конвенція про здійснення прав дітей діє в Україні з 2006 року. Предметом конвенції є підтримка прав дітей, надання їм процесуальних прав та полегшення застосування ними цих прав через поінформованість та участь у розгляді судом справ, що їх стосуються;

Конвенція про контакт із дітьми набула чинності в Україні в 2007 році. Конвенція врегульовує права дитини на спілкування з одним із батьків, який проживає окремо, з іншими родичами (дідом, бабою, повнолітніми братами й сестрами). На сьогодні положення цієї Конвенції передбачені в ст. 153, ч. 3,4 ст. 157, ч. 1,2 ст. 159, ст. 153, ч. 3,4 ст. 157, ч. 1,2 ст. 159 Сімейного кодексу України, у ст. 2, 5, 16–1 Закону України «Про охорону дитинства».

Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми набула чинності в Україні в 2008 році. Конвенція запроваджує заходи, які забезпечують широке визнання та виконання рішень стосовно опіки над дитиною, механізми для поновлення опіки над дітьми у випадках її свавільного припинення, гарантує права доступу батьків до дитини.

Останнім часом в Україні суттєво змінилися основні підходи до осмислення й реалізації прав дітей, визначених міжнародним законодавством. Це пов'язано з

посиленням уваги держави до інтересів дітей, удосконаленням механізму контролю за дотриманням чинного законодавства в сфері охорони дитинства, розвитком інституцій соціально-правового захисту дитини та багатьма іншими факторами.

Ключові положення міжнародних правових актів відображаються в українському законодавстві.

Жорстоке поводження з дитиною як правове поняття

Головним положенням майже всіх міжнародних правових актів є заборона жорстокого поводження та ставлення до осіб, насамперед до дітей.

Саме тому заборона всіх видів жорстокого поводження з людиною стала одним з основних принципів національного законодавства України.

Ратифікувавши основні міжнародні документи із прав дитини, Україна зобов'язалася, відповідно до ч. 1 ст. 19 Конвенції ООН про права дитини, застосовувати всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні і просвітні заходи для захисту дитини від будь-якого фізичного та психологічного насильства, образ чи зловживань, нестачі піклування чи недбалого, брутального й жорстокого поводження та експлуатації, враховуючи сексуальні зловживання.

Вихідною ідеєю законодавчого забезпечення прав дитини в Україні є принцип «усі діти рівні від народження»: відповідно до ст. 52 Конституції України, діти рівні у своїх правах, незалежно від походження. В Конституції України зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом, держава гарантує утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У статті 3 Конституції зазначено, що людина, її життя й здоров'я, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У статті 28 Конституції України встановлено, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню або покаранню».

На підставі положень Конституції України й Конвенції ООН про права дитини 26 квітня 2001 р. в Україні прийнято Закон «Про охорону дитинства».

Так, у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Держава захищає дитину від:

- усіх форм фізичного й психічного насильства, образ, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, враховуючи сексуальні зловживання, зокрема батьків або осіб, які їх замінюють;

- втягнення в злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

У статті 12 цього ж Закону визначено, що «батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за порушення прав і обмеження законних інтересів дитини на охорону здоров'я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання та ухилення від виконання батьківських обов'язків відповідно до закону».

У Конвенції ООН про права дитини не розкрито значення понять «жорстоке поводження», «зловживання», «образа», «експлуатація» дитини. Ці поняття мають бути конкретизовані в національному законодавстві. Крім того, значення поняття «жорстоке поводження» буде різним у кримінальному, адміністративному та сімейному праві, оскільки кожна з цих галузей права розв'язує свої завдання.

Термін «жорстоке поводження з дітьми», як правове поняття в українському законодавстві, вперше з'явився в Кодексі про шлюб та сім'ю України в 1969 році. Жорстоке поводження з дітьми внесено до переліку підстав для позбавлення батьківських прав (ст. 70 КпШС України), але значення самого поняття тут не розкрито. Термін «жорстоке поводження з дітьми», на нашу думку, невдалий, оскільки відповідальність особи настає у випадку порушення прав та інтересів не «дітей», а конкретної дитини. Тому вдалішим є поняття «жорстоке поводження з дитиною», що відповідає Конвенції ООН про права дитини. У новому Сімейному кодексі України вже використовується термін «жорстоке поводження з дитиною» (ст. 164 СК України).

У випадках жорстокого поводження з дитиною, залежно від конкретних обставин, можуть використовуватися різні правові механізми захисту її прав та інтересів:

- цивільно-правові механізми;
- кримінально-правові механізми.

Цивільно-правові механізми захисту прав дитини

З 2004 року в Україні діє новий Сімейний кодекс (далі — СК України). Це перший Сімейний кодекс незалежної Української держави, спрямований передусім на утвердження, зміцнення сім'ї як соціального інституту. Назва кодексу — Сімейний — зумовила необхідність законодавчого визначення сім'ї, якого не було в жодному з попередніх кодексів. Сім'ю визнано основним осередком суспільства, найкращою умовою для виховання та розвитку дитини. У Кодексі по-

новому визначено права членів сім'ї, захист яких завдяки створенню умов для їхньої реалізації є метою соціальної роботи.

У статті 150 Сімейного кодексу України є така юридична норма: «Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини» та «Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини».

Стаття забороняє застосувати до дитини будь-які форми насильства і попереджає насильство в сім'ї, оскільки така заборона стосується найближчих родичів дитини — її батьків. Частина 6 забороняє застосовувати до дитини будь-які види експлуатації, а ч. 7 — фізичне та психологічне покарання.

Заборона експлуатації дитини не суперечить обов'язку батьків готувати дитину до самостійного життя, що передбачає, між іншим, залучення її до суспільно-корисної праці, самообслуговування, а також різних видів домашньої праці. Діяльність дитини стає експлуатацією тоді, коли становить небезпеку для здоров'я або служить перешкодою в отриманні освіти, або наносить шкоду її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному й соціальному розвитку. Тобто через те, що батьки покладають на дитину численні обов'язки з ведення домашнього господарства, дитина не відвідує заклади освіти, мало спить, недостатньо їсть, часто хворіє, має певні ознаки відставання розумового розвитку, обмежений світогляд тощо. Всі інші види експлуатації дитини є недопустимими за будь-яких обставин.

Батьки самі вибирають засоби та методи виховання дитини, але виховні заходи не повинні бути такими, що принижують людську гідність дитини. Людську гідність дитини принижують фізичні покарання, які в чинному законодавстві розглядаються як фізичне насильство.

Фізичні покарання порушують права дитини на особисту недоторканість, яка захищається нормами цивільного права (ст. 289 Цивільного кодексу України). Під особистою недоторканістю слід розуміти недоторканість людської особи як такої, як живої фізичної істоти. Посягання на особисту недоторканість можуть бути найрізноманітнішими, враховуючи порушення фізичної, етичної, психічної, інформаційної недоторканості.

Відповідно до ст. 16 Конвенції ООН про права дитини, жодна дитина не може бути об'єктом незаконного посягання на її честь і гідність. Перше поняття про людську честь та гідність закладають дитині її батьки. Вони ж відіграють основну роль у формуванні самооцінки дитини, а тому закон зобов'язує їх не порушувати честь та гідність дитини. Гідність та честь дитини є недоторканими (ст. 297 Цивільного кодексу України).

У законах України «Про охорону дитинства» та «Про попередження насильства в сім'ї», які діють з 2001 року, також наголошено, що дисципліна і порядок у сім'ї забезпечуються на принципах взаємоповаги, справедливості і не принижують честь і гідність дитини. Також у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» визначено поняття насильства в сім'ї взагалі й окремих його

видів — фізичного, сексуального, психологічного, економічного, а також іншу термінологію, пов'язану з цим явищем.

Недоторканість гідності дитини — це забезпечення поваги до неї, її людських прагнень і прав із боку інших людей, насамперед її батьків, та суспільства в цілому. Отже, забезпечення поваги до дитини і є повагою до її честі та гідності. Будь-які прояви неповаги до дитини принижують її людську честь та гідність.

У статті 152 СК України визначено, що право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю. Крім цього, дитина може звернутися по захист своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування або безпосередньо до суду після досягнення чотирнадцяти років.

Низька ефективність раннього виявлення сімейного неблагополуччя призводить до того, що в служби у справах дітей, як правило, потрапляють сім'ї з дітьми у стадії глибокої кризи. Вкрай важке становище, в якому знаходяться діти в таких сім'ях, потребує від держави захисту їхніх прав.

Відповідно до ст. 9 Конвенції ООН про права дитини, дитина не повинна розлучатися з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи на підставі судового рішення визначають, що розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини, наприклад, коли батьки жорстоко поводяться з дитиною або не піклуються про неї.

Крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків, є позбавлення батьківських прав.

Позбавлення батьківських прав, з одного боку, захищає права дитини, а із другого, впливає на батьків, які неналежним чином виконують свої батьківські обов'язки стосовно дитини. Позбавлення батьківських прав можливе тільки на підставі рішення суду. У частині 1 ст. 164 СК представлено повний перелік підстав для позбавлення батьківських прав. До них, зокрема, належать:

- 1) *відмова забрати дитину з пологового будинку* або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини й не виявлення щодо неї батьківського піклування протягом шести місяців;
- 2) *ухилення від виконання своїх обов'язків з виховання дитини*. Відповідно до п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про всиновлення й про позбавлення та поновлення батьківських прав», це відбувається, коли батьки не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори як кожен окремо, так і в сукупнос-

- ті можна вважати ухиленням від виховання дитини лише за умови, коли батьки винні і свідомо нехтують своїми обов'язками;
- 3) *жорстоке поводження з дитиною*. Відповідно до абзацу 3 п. 16 вказаної Постанови, під жорстоким поводженням слід розуміти фізичне або психічне насилля (побої, побиття дитини, загрози на її адресу, залякування тощо, а також замах на статеву недоторканість), застосування недопустимих методів виховання, приниження людської гідності дитини тощо;
 - 4) *хронічний алкоголізм або наркоманія*;
 - 5) будь-яка експлуатація дитини, примушення дитини жебракувати та займатися бродяжництвом. *Експлуатацією дитини* є залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або жебракування;
 - 6) *засудження за вчинення умисного злочину щодо дитини*. У цьому випадку йдеться про замах на життя, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, доведення до самогубства, побої, катування тощо.

У статті 165 СК України визначено перелік осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав. Такими особами є один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла 14 років.

Згідно із ч. 4 ст. 19 СК України, участь органу опіки та піклування при розгляді справ щодо позбавлення батьківських справ обов'язкова. Згідно із ч. 1 ст. 11 Закону від 13 січня 2005 р. № 2342-IV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», органами опіки та піклування є державні адміністрації районів, районів міст Києва й Севастополя, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад. Відповідно до ч. 1 ст. 12 цього ж Закону, служби в справах дітей повинні вести справи та координувати діяльність стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Законодавча неузгодженість із цього питання наразі усунута також завдяки постановам Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866, якою затверджено Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, та від 8 жовтня 2008 р. № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей». Ці акти встановлюють компетенцію служби в справах дітей як підрозділу, який виконує функції опіки і піклування.

Щодо батьків, які не виконують свої обов'язки належним чином, законодавство України, крім позбавлення батьківських прав, передбачає можливість відібрати дитину в батьків (або одного з них) без позбавлення їх батьківських прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 170 СК України, відбирання дитини від батьків, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках, передбачених пунктами 2–5 частини першої ст. 164 СК України, а також в інших випадках, якщо залишати дитину в них небезпечно для її життя, здоров'я і морального виховання, здійснюється

тільки на підставі рішення суду. Суд з обов'язковою участю органу опіки й опікування розглядає справи про відбирання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав. Одночасно з вирішенням питання про обмеження прав батьків суд розв'язує питання про стягнення аліментів на дитину з батьків або з одного з них. Якщо суд вирішить відібрати дитину в батьків або в одного з них без позбавлення їх батьківських прав, дитину передають другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам — за їхнім бажанням або органів опіки та піклування. Оскільки фізичні особи, названі в абзаці 2 частини 1 статті 170 СК України, є кровними родичами дитини, передача дитини їм забезпечує право дитини на проживання в сім'ї, передбачене ст. 4 СК України. Якщо в дитини немає родичів або її неможливо передати жодній із вказаних фізичних осіб, дитину передають органу опіки та піклування, який зобов'язаний її тимчасово влаштувати, вирішити питання про опіку чи піклування над нею та вжити заходів щодо захисту її особистих та майнових прав.

У виняткових випадках, при безпосередній загрозі життю або здоров'ю дитини, рішення про негайне відбирання дитини від батьків має право постановити орган опіки та піклування (частина 2 статті 170 СК України). Винятковими обставинами можуть бути загострення хвороби батьків, наявність в дитини тяжких тілесних ушкоджень, повне виснаження дитини внаслідок недостатнього харчування чи виснажливої праці тощо. У вказаних випадках дитина потребує негайної медичної допомоги в умовах стаціонару. Правовий сенс відбирання дитини в батьків за статтею 170 СК України полягає в екстреності прийняття рішення на захист дитини, коли зволікання може призвести до смерті дитини, тяжкої хвороби чи каліцтва. Одночасно з рішенням про відбирання дитини від батьків орган опіки та піклування зобов'язаний негайно повідомити про це прокурора та протягом семи днів після рішення звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або про відбирання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав. Дитину в батьків можуть відібрати також за постановою прокурора. Таким чином, відбирання дитини за рішенням органу опіки та піклування чи прокурора — це тимчасовий засіб захисту прав дитини. Тривалим засобом захисту прав дитини є рішення суду. Законодавство України не передбачає жодну іншу процедуру вилучення дитини із сім'ї, крім відбирання на підставі рішення суду, органу опіки та піклування чи прокурора, відповідно до вимог статті 170 СК України та пункту 8 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866.

Кримінально-правові механізми захисту прав дитини

Кожне цивілізоване суспільство повинне надавати безпеку своїм громадянам, а також захищати дітей від різних негативних проявів сучасного життя, тому що діти завжди найменш захищені. Захист прав дитини в Україні забезпечується кримінально-правовими засобами, до яких належать суворі санкції стосовно осіб, що вчинили злочин проти дитини.

Кримінальний кодекс України в цілому забезпечує захист прав і законних інтересів дитини від злочинних посягань. В Особливій частині Кримінального кодексу є багато норм про злочини, потерпілими від яких можуть бути лише діти, або ж покарання за які посилюється при вчиненні їх стосовно дитини.

Такими злочинами є посягання, спрямовані проти:

новонародженої дитини	ст. 117; ч. 2 ст. 135; ст. 148
малолітніх	п. 2 ч. 2 ст. 115; ч. 1 ст. 135; ч. 2 ст. 136; ч. 2 ст. 146; ч. 3 ст. 149; ст. 150–1; ч. 4 ст. 152; ч. 3 ст. 153; ч. 2 ст. 156; ч. 2 ст. 299; ч. 3 ст. 307
дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування	ст. 150
особи, яка не досягла статевої зрілості	ч. 1 ст. 155
осіб, які не досягли 16-річного віку	ч. 1 ст. 156
неповнолітніх	ч. 3 ст. 120; ч. 3 ст. 130; ч. 2 ст. 133; ч. 2 ст. 140; ст. 141; ч. 2 ст. 142; ч. 2 ст. 144; ч. 2 ст. 147; ч. 2 ст. 149; ч. 3 ст. 152; ч. 2 ст. 153; ч. 2 ст. 155; ч. 2 ст. 172; ч. 2 ст. 181; ч. 2, 3 ст. 300; ч. 2, 4 ст. 301; ч. 3 ст. 302; ч. 3 ст. 303; ст. 304; ч. 2 ст. 307; ч. 3 ст. 309; ч. 3 ст. 314; ч. 2 ст. 315; ч. 2 ст. 317; ст. 323; ст. 324
дітей	ст. 137; ст. 164; ст. 166; ст. 167; ст. 168; ст. 169; ч. 1 ст. 442

Усього в чинному Кримінальному кодексі України встановлено 53 склади злочинів проти прав та законних інтересів дитини, а попередній Кримінальний кодекс 1960 р. налічував не більше 15. Це свідчить про значне розширення сфери захисту прав дитини. Є суттєві прогалини, що перешкоджають ефективній боротьбі зі злочинами проти прав та законних інтересів дитини. Досить важливою проблемою є невідповідність деяких норм Кримінального кодексу України Конвенції ООН про права дитини.

Розділ II КК України передбачає відповідальність за злочини проти життя й здоров'я особи.

Вчинення злочину щодо малолітнього є обставиною, що обтяжує покарання, та кваліфікаційною ознакою злочинів, передбачених п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України (Умисне вбивство), ч. 1 ст. 135 КК України (Залишення в небезпеці), ч. 2 ст. 136 КК України (Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані), ч. 2 ст. 146 КК України (Незаконне позбавлення волі або викрадення людини). Проте в такому випадку за межами посиленого кримінального захисту опиняється велика група дітей віком від 14 до 18 років. Встановлення підвищеної відповідальності за умисне вбивство особи віком до 14 років можна пояснити фактичним визнанням законодавцем того, що малолітні — це особи, що знаходяться в безпорадному стані. Але досягнення дитиною 14 чи 15 років не означає, що вона перестала бути безпорадною перед злочинцем. У цих статтях необхідно встановити підвищену відповідальність за злочини, вчинені щодо дитини, а не малолітньої особи. Це дозволить, з одного боку, призначати покарання, яке відповідає тяжкості скоєного, а з іншого, буде суворою пересторогою.

Деякі норми Кримінального кодексу взагалі не передбачають особливого правового захисту дитини, зокрема це статті 121, 122, 125, 126, 127, 129, 143 КК України. Такі злочини, як умисні тілесні ушкодження, побої й мордування, катування, погроза вбивством, порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, є особливо небезпечними для дитини, тому закон повинен передбачати суворіше покарання за скоєння таких злочинів та визнати обставиною, що обтяжує відповідальність, вчинення цих злочинів щодо дитини.

Стаття 117 КК України передбачає відповідальність за вбивство матір'ю новонародженої дитини. Під її дію підпадають усі жінки, що умисно вбили свою новонароджену дитину під час пологів або відразу після пологів. На нашу думку, неправильно зараховувати всі випадки дітовбивства до таких, що скоєні за пом'якшуючих обставин, оскільки це послаблює боротьбу з цим видом злочину. Необхідно доповнити зазначену статтю вказівкою на те, що за ст. 117 КК України кваліфікується лише умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, вчинене в стані, обумовленому пологами. Усі інші випадки потрібно кваліфікувати за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство малолітньої дитини). На жаль, закон не завжди послідовно захищає права дитини. Зокрема, за вбивство матір'ю новонародженої дитини в статті 117 КК України встановлено необґрунтоване м'яке покарання — до п'яти років позбавлення волі.

Стаття 126 КК України застосовується при захисті дитини від випадків вчинення проти неї таких злочинів як побої та мордування. Недосконалість кримінального закону проявляється в відсутності чіткого визначення терміну «*мордування*», що значно ускладнює практичне застосування статті, зокрема у випадках, коли мордують дитина. Чимало науковців пропонують зробити нову редакцію ч. 1 ст. 126 КК України і мордування визначити як умисне заподіяння фізичного чи морального страждання насильницькими діями.

Злочин, у якому поєднується фізичне і психологічне насильство, називається катуванням (ст. 127 КК України). У 2008 році, відповідно до Закону України

«Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» внесено зміни до ст. 127 КК України. Ці зміни зроблено, щоб дати визначення терміну «*катування*» відповідно до ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання.

У ст. 127 КК України катуванням визнається умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання нанесенням побоїв, мучення або інших насильницьких дій, щоб примусити особу діяти проти своєї волі. У законі наголошено, що не тільки побої, а й моральні страждання наносить значну шкоду здоров'ю дитини. Практика надає багато прикладів використання «педагогічних прийомів», які можна вважати катуванням: зв'язування дитини, прив'язування до батареї, примушення стояти на колінах на горосі, солі, гречці тощо.

Враховуючи те, що побої, мордування та катування наносять значну шкоду здоров'ю дитини та принижують її гідність, ст. 126 КК України та ст. 127 КК України слід доповнити такою кваліфікаційною ознакою як «злочин щодо дитини».

Одним із найсерйозніших порушень прав і свобод людини в сучасному суспільстві є торгівля людьми. У міжнародній практиці торгівля людьми розглядається як порушення прав людини, за яку має нести відповідальність держава.

У статті 149 КК України встановлено відповідальність за торгівлю людьми або інші незаконні дії щодо людини. У кримінальному законодавстві немає окремого положення про злочин щодо торгівлі людьми, що безпосередньо стосується дитини. Проте скоєння такого виду злочину по відношенню до дитини вважається обтяжливою обставиною. За торгівлю людьми карають позбавленням волі терміном від п'яти до дванадцяти років, якщо жертва була віком 14–18 років, і терміном від восьми до п'ятнадцяти років, якщо жертва була молодшою 14 років. Проте в законі є й суттєві прогалини, що перешкоджають ефективній боротьбі з цим ганебним явищем:

- немає визначення для поняття «торгівля дітьми»;
- кримінальне законодавство не зараховує до торгівлі людьми передачу дитини іншій особі за винагороду чи інше відшкодування без мети експлуатації;
- в українському законодавстві немає різниці між визначеннями «*торгівля дітьми*» та «*торгівля дітьми з метою експлуатації*», як це встановлено у Факультативному протоколі до Конвенції ООН про права дитини.

Щоб попередити торгівлю дітьми, в 2010 році внесено зміни до Правил перетинання державного кордону громадянами України, затверджених постановою Кабінету міністрів України від 27.01.1995 р.

Стаття 150 КК України визначає відповідальність за експлуатацію дітей. У статті йдеться лише про трудову експлуатацію дітей, інші види експлуатації взагалі не розглядаються. На нашу думку, стаття має відповідати положенням Конвенції Міжнародної організації праці № 182 про викорінення найгірших форм дитячої

праці, ст. 32 Конвенції ООН про права дитини (захист дитини від економічної експлуатації) та ст. 21 Закону України «Про охорону дитинства» (Дитина і праця).

Розділ II КК України передбачає відповідальність за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Статева свобода та статева недоторканість є одними з найважливіших прав людини. Порушення цих прав відображається на психічному стані потерпілого, безпосередньо впливає на його здоров'я, нормальну життєдіяльність. Враховуючи це, законодавець розмістив розділ про злочини проти статевої свободи й статевої недоторканості відразу після посягань на життя, здоров'я і волю особи.

Так, відповідно до ст. 155 КК України (Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості), потерпілою може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі, яка не досягла статевої зрілості. Досягнення статевої зрілості судово-медичний експерт визначає на підставі Правил проведення судово-медичних експертиз (обстежень) із приводу статевих станів у бюро судово-медичної експертизи (Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6). У п. 2.1.1 цих Правил зазначено, що експертизу встановлення статевої зрілості в Україні проводять щодо осіб жіночої статі віком від 14 до 18 років. Особи віком до 14 років завжди повинні бути визнані такими, що не досягли статевої зрілості, а ті, яким уже 18 років завжди мають бути статевозрілими. Такий «буквальний» підхід не враховує особливостей розвитку кожної окремої дитини, таким чином порушуючи її право на повноцінний захист. Потрібно передбачити можливість вирішення судово-медичним експертом питання про статево зрілість особи й у інших випадках без прив'язання до віку. Водночас слід констатувати прогалини в кримінальному законодавстві, які необхідно терміново усунути. Фактично добровільні статеві зносини природного характеру з особою, яка не досягла статевої зрілості, є злочином. Однак добровільні статеві зносини так званого «неприродного характеру» з особою, яка не досягла статевої зрілості, не мають кримінальної відповідальності. Суспільна небезпека обох перелічених дій є однаковою. Тому доцільно внести зміни в ст. 155 КК України, чітко вказавши значення дії: «Статеві зносини або задоволення статевої пристрасті неприродним способом з особою, яка не досягла статевої зрілості».

Норми про кримінальну відповідальність батьків і осіб, що їх замінюють, чи тих, хто безпосередньо займається вихованням дітей, за статеве насильство над дітьми лише частково представлені в законодавстві. Так, у ч. 2 ст. 155 КК України (статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості) та ч. 2 ст. 156 КК України (розбещення неповнолітніх) указано на батька, матір дитини або осіб, що їх замінюють. Щоб захистити дитину від статевих злочинів у сім'ях та від тих, хто зобов'язаний їх виховувати, варто доповнити такою ж кваліфікаційною ознакою ст. 152 КК України (згвалтування) та ст. 153 КК України (задоволення статевої пристрасті неприродним способом).

У 2010 році Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» посилено кримінальну відповідальність за вчинення статевих злочинів проти дітей: вчинення злочинів, передбачених ч. 4 ст. 152 КК України (Зґвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки, а також зґвалтування малолітньої чи малолітнього), караються позбавленням волі терміном від десяти до п'ятнадцяти років.

Зростання злочинності проти статевої недоторканості дітей призводить до того, що закордонні держави застосовують значні санкції за такі види злочинів.

С. Косенко, досліджуючи захист дітей, потерпілих від статевих злочинів, у кримінальному законодавстві зарубіжних країн, виокремлює такі особливості: закон однаково охороняє неповнолітніх осіб обох статей; статеві зносини з особою, яка не досягла визначеного віку, вважаються у всіх випадках зґвалтуванням; згода неповнолітнього на вчинення з ним дій сексуального характеру не звільняє винного від покарання; у кримінальних кодексах наголошено на інцестних зв'язках і збільшенні покарання за них. Позитивним є те, що в зарубіжному законодавстві вирішено питання про кримінальну відповідальність батьків та осіб, що їх заміняють, чи тих, які безпосередньо займаються вихованням дітей, за жорстоке поводження та статеве насильство над дітьми.

Стаття 166 КК України встановлює відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлено опіку чи піклування. У статті зовсім не розкрито значення поняття «тяжкі наслідки», що призводить до його довільного тлумачення і збільшення ролі суб'єктивного фактору при застосуванні статті на практиці. Такі тяжкі наслідки злісного невиконання обов'язків, як смерть дитини, заподіяння значної шкоди її здоров'ю, заслуговують на те, щоб бути прямо вказані в диспозиції. Не зрозуміло. Також суттєвою вадою ст.166 КК України є те, що відповідальність передбачена тільки за умови тяжких наслідків для потерпілого й поза увагою залишаються всі інші випадки злісного невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками обов'язків по догляду за дитиною, встановлених законом. Саме злісне невиконання відповідних обов'язків свідчить про підвищену суспільну небезпеку таких батьків, опікунів чи піклувальників, оскільки це призводить до тяжких наслідків для дитини, яка залишилася без догляду, і те, що обов'язки з різних причин не виконано, не повинно звільняти винних від відповідальності.

На нашу думку, якщо особу вже попереджали про неприпустимість такої поведінки (були звернення представників влади, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту, громадян) або, наприклад, особа вже притягалася до адміністративної відповідальності за невиконання обов'язків з виховання дітей (згідно зі ст.184 КУпАП), але не змінила свого ставлення до дитини, це триває довго і відбуваються систематично, її потрібно притягати до кримінальної відповідальності, не чекаючи тяжких наслідків від такої поведінки.

Стаття 169 КК України забороняє незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння). Зазначена стаття з'явилася вперше в українському законодавстві в новому Кримінальному кодексі України. Стаття забороняє посередницьку діяльність при всиновленні. Також у ст. 216 Сімейного кодексу України заборонено посередницька, комерційна діяльності при всиновленні дітей. Отже, питання посередницьких послуг при всиновленні врегульовано в Україні особливим чином — заборонено.

Усиновлення як правовий інститут існує відповідно до Цивільного та Сімейного кодексів України, Закону України «Про охорону дитинства». Безпосередньо процедура всиновлення відбувається у Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 905. Міждержавне всиновлення здійснюється тільки за участю уповноваженого урядового органу — Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини.

Окремої уваги потребує питання про втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність через вплив на свідомість неповнолітнього переконаннями в доцільності, вигідності певної поведінки. Переконують умовляннями, залякуваннями, підкупом, обманом, загостренням почуття помсти, заздрощів, розповідями про легкість і доступність певних дій, навчанням способам та прийомам їх виконання тощо.

В українському законодавстві немає визначення понять «дитяча проституція» та «проституція». Лише зі змінами, внесеними в 2010 р., до ст. 301 КК України (Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів) у частині четвертій зазначеної статті з'явилося поняття «дитяча порнографія», але в статті не подано його визначення.

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії вводить поняття «дитяча порнографія» і спрямовує держави на заборону дитячої порнографії.

«Дитяча порнографія означає будь-яке зображення будь-якими засобами дитини, яка здійснює реальні або змодельовані відверто сексуальні дії, або будь-яке зображення статевих органів дитини, головним чином в сексуальних цілях» (ст. 2 Протоколу).

Українські законодавці зробили перший крок на шляху до криміналізації зберігання дитячої порнографії, якщо воно відбувається з метою подальшого виробництва, розподілу, розповсюдження, збуту тощо. В міжнародних документах заборона стосується лише дитячої порнографії.

Характеризуючи статтю 303 КК України (Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією), необхідно відзначити, що із прийняттям у 2006 році нової редакції статті відбулася декриміналізація проституції в Україні. Відповідальність за заняття проституцією встановлено лише в Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. 181-1 КУпАП).

На сьогодні в кримінальному законодавстві існує відповідальність за сутенерство. За ст. 303 КК України, втягнення в заняття проституцією або примушування до заняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, або сутенерство, вчинене щодо неповнолітньої чи малолітньої особи, додатково кваліфікуються як ознаки, що посилюють відповідальність, та караються позбавленням волі терміном від трьох до п'яти років. Такі ж дії, вчинені щодо неповнолітнього, караються позбавленням волі терміном від п'яти до десяти років.

Щоб національне законодавство відповідало положенням Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини і боротьбу з торгівлею дітьми, дитячою проституцією та порнографією, необхідно додати статті, спрямовані на криміналізацію купівлі сексуальних послуг від дітей.

У статті 304 КК України передбачено кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, а саме: в пияцтво, в жебракування, азартні ігри. Під «втягненням» у заняття жебрацтвом слід розуміти умисне схилення неповнолітнього у свідомому віці до випрошування грошей чи інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб. Таким чином, у зазначеній статті не передбачено відповідальності за використання дитини для жебракування, хоча такі дії повинні визнаватися суспільно небезпечнішими, оскільки в цьому випадку дитина виступає знаряддям учинення антигромадських дій, будучи водночас беззахисною жертвою.

У 2008 році законодавці зробили спробу ліквідувати прогалину в кримінальному законодавстві, внісши зміни до ст. 304 КК України. Суспільна небезпечність втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність оправдовує суворість покарань за такі злочинні дії, що караються позбавленням волі терміном від чотирьох до десяти років.

У 2009 році Кримінальний кодекс України доповнено новою статтею 150–1 КК України (Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом). Такі дії караються позбавленням волі від трьох до десяти років.

У цій статті йдеться про особливий спосіб експлуатації дитини певного віку з метою отримання прибутку. Отже, склад злочину, передбаченого ст. 150–1 КК України, є спеціальним по відношенню до складу злочину, передбаченого ст. 150 КК України (Експлуатація дітей).

Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом слід відрізнити від втягнення дитини в заняття жебрацтвом, що передбачене ч. 1 ст. 304 КК України, передусім за тією ознакою, що потерпілою від другого із цих злочинів може бути тільки дитина віком від 14 до 18 років.

Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом слід також відрізнити від втягнення дитини в заняття жебрацтвом, що передбачене ч. 2 ст. 304 КК України, за такими ознаками:

- таке втягнення не означає використання дитини самим утягувачем;
- для втягування не характерна мета отримання прибутку;

- не можна кваліфікувати як втягнення в заняття жебрацтвом дитину-немовля або іншу дитину, яка не усвідомлює факту втягнення, а також випадки залучення малолітнього до жебрацтва шляхом обману.

Експерти із прав дитини дійшли висновку, що законодавство України здебільшого не відповідає вимогам Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо захисту дитини, потерпілої або свідка від торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії.

Перша спроба визнати особливі потреби дітей потерпілих/свідків та забезпечити їх права в кримінальному процесі зроблена лише в серпні 2010 року. Так, 14 листопада 2007 року від імені України підписано Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення. Щоб ввести в законодавство України положення Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, Міністерство юстиції подало до Верховної Ради України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України в зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення», який подається одночасно з проектом закону про ратифікацію зазначеної Конвенції Ради Європи. В проекті закону запропоновано внести зміни щодо встановлення відповідальності за злочини, пов'язані із сексуальною експлуатацією дітей, урегулювання процесуальних особливостей розслідування справ за участю дітей-свідків і потерпілих від цього небезпечного явища та запобігання вчиненню відповідних протиправних дій щодо дітей з боку осіб, які постійно контактують із дітьми.

Нове в законопроекті:

- до *Кримінально-процесуального кодексу України* запропоновано внести такі зміни:

статтю 49 «Потерпілий» доповнити пунктом щодо неповнолітнього потерпілого, зокрема, якщо вік потерпілого не визначено та є підстави вважати, що потерпілий — неповнолітня особа, його допитують як неповнолітнього до того часу, поки не буде встановлено його вік;

стаття 168 «Допит неповнолітнього свідка» та стаття 307 (із такою ж назвою) встановлюють новий процесуальний порядок щодо виклику і допиту неповнолітнього свідка/потерпілого, а саме: неповнолітнього свідка та потерпілого викликають через законних представників; допит неповнолітнього віком до шістнадцяти років має проводитися у присутності спеціаліста — фахівця в галузі загальної та дитячої психології чи педагогічного працівника, при необхідності — лікаря, батьків чи інших законних представників неповнолітнього. Слідчий може допустити до участі в допиті іншу особу за вибором неповнолітнього; до початку допиту зазначеним особам слід пояснити їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також їх права; допит не повинен тривати більше двох годин і може бути продовжений після перерви не меншої, ніж одна година, для відпочинку та

прийняття їжі, загальна тривалість допиту протягом доби не повинна перевищувати шести годин;

також із метою врегулювання процесуальних особливостей розслідування справ за участю дітей-свідків і потерпілих у законопроекті внесено зміни до порядку проведення допиту підозрюваного у вчиненні злочину — ст. 107; порядку проведення допиту обвинуваченого — ст. 143; порядку виклику свідка до допиту — ст. 166; допиту свідка — ст. 167; обвинувачення й допит неповнолітнього обвинуваченого — ст. 438 та ін.

Кримінальний кодекс України запропоновано доповнити новими статтями:

стаття 156–1 передбачає відповідальність за сексуальне домагання дитини — такі дії караються позбавленням волі терміном до дванадцяти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю терміном до трьох років або без такого, та вводить поняття «дитяча порнографія» та «примушування неповнолітніх до участі у створенні дитячої порнографії»;

стаття 301–1 передбачає відповідальність за виготовлення, придбання, зберігання, переміщення дитячої порнографії без мети збуту;

стаття 301–2 забороняє організацію та проведення показових заходів порнографічного характеру, зокрема за участі неповнолітнього або використання образу дитини. Також стаття спрямована на криміналізацію дій відвідувачів таких заходів, у випадку, якщо відвідувач знає про участь неповнолітнього або про використання образу дитини;

Закон України «Про охорону дитинства» доповнено статтею 4–1, яка визначає вимоги до осіб, що постійно контактують із дітьми: «У постійному контакті з дітьми в навчальних закладах, закладах охорони здоров'я, соціального захисту, фізичної культури та спорту, оздоровлення та відпочинку можуть працювати особи з високими моральними якостями, які повинні мати, у разі необхідності, відповідну освіту, професійно-практичну підготовку.

Забороняється працювати в контакті з дітьми особам, які були засуджені за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи або мають не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів»;

запропоновано внести зміни до Закону України «Про захист суспільної моралі», зокрема до ст. 1 — визначення терміну «показовий захід порнографічного характеру», та до ст. 7 — захист неповнолітніх від негативного впливу продукції сексуального чи порнографічного характеру.

Отже, попередження жорстокого поводження з дітьми юридично виступає одним із пріоритетів державно-правової політики України. Законодавство в цій сфері характеризується високим ступенем *колізійності*, яка проявляється навіть на рівні визначення самого поняття «жорстоке поводження з дітьми» та його співвідношення з поняттями «насильство над дітьми», «насильство в сім'ї».

В термінології спостерігається деяка плутанина. Значення термінів «насильство над дітьми» та «жорстоке поводження з дітьми» не відрізняються як на рівні

законодавства, так і в теоретичних джерелах із цього питання. Для більшості науковців та практиків ці терміни є синонімами.

У правовій базі України поняття «наси́льство в сім'ї» визначене в Законі України «Про попередження насильства в сім'ї». Воно буває чотирьох видів (фізичне, сексуальне, психологічне та економічне), значення кожного з яких описано в ст. 1 Закону.

Визначення «жорстокого поводження з дітьми» представлено в спільному наказі Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11). Жорстоким поводженням з дітьми вважаються будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею (п.1.4. Порядку). Це визначення, на наш погляд, є не досить удалим, оскільки пояснює жорстоке поводження через здійснення насильства. Жорстоке поводження не обмежується насильством, це ширше поняття, оскільки не завжди характеризується умисними або свідомими діями.

Слід звернути увагу на те, що поняття «жорстоке поводження з дитиною» визначено на рівні підзаконного нормативно-правового акту, а не на рівні закону, що суперечить його використанню на міжгалузевому рівні.

В зазначеному Порядку немає алгоритму дій щодо розгляду скарг дітей про жорстоке поводження.

Порушенням міжнародних стандартів захисту прав дітей, потерпілих від жорстокого поводження, є відсутність у дітей можливості інформувати міліцію про факти жорстокого поводження.

Відповідно до п. 2.1. зазначеного Порядку, «звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження з дитиною може подавати як сама дитина, так і фізичні особи за місцем їх проживання при наявності фактів такого поводження або при реальній загрозі їх учинення».

Можливість отримати звернення безпосередньо від дитини підтверджено в п. 3.3.8. Порядку, згідно з яким «про всі факти жорстокого поводження з дітьми та результати розгляду працівники кримінальної міліції в справах дітей зобов'язані інформувати:

заявника;

службу в справах дітей;

батьків дитини або осіб, які їх замінюють (за згодою дитини);

якщо необхідно, органи прокуратури та суд».

Однак, це положення є декларативним та не реалізоване в практичній діяльності органів внутрішніх справ, оскільки за наказом Міністерства внутрішніх справ України «Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені

або готуються» від 14.04.2004 № 400 особлива процедура приймання та реєстрації заяви від дитини не передбачена.

Таким чином, законодавчі колізії та суперечності в відомчих і міжвідомчих нормативних актах перешкоджають реалізації права дитини на захист від жорстокого поводження. Їх слід якнайшвидше оформити згідно з міжнародними вимогами та стандартами.

РОЗДІЛ II

ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Жорстоке поводження з дітьми: визначення, види, наслідки

Актуальність проблеми жорстокого поводження з дітьми полягає в тому, що різні види насильства над дітьми, ігнорування їх основних потреб тощо негативно впливають на розвиток, здоров'я та життя дитини, порушують її соціалізацію, породжують бездоглядність та злочинність серед дітей.

Достовірної статистики щодо дітей, потерпілих від жорстокого поводження з ними, в Україні немає передусім через відсутність доступного механізму виявлення та системи обліку таких дітей. Певною мірою це пояснюється й відсутністю визначення поняття «жорстоке поводження з дітьми», зокрема, в юридичній та правовій практиці, адже оскільки немає назви зловживання, то немає і явища. Але поширення жорстокого поводження з дітьми в сім'ї, школі, мікросередовищі є очевидним і свідчить про дійсне відставання розвитку юридичної та правової науки від потреб соціальної практики.

В «Енциклопедії соціальної роботи» поняття жорстоке поводження з дітьми пояснюється як «безжальне», «нещадне», «надзвичайно суворе». Також зазначається, що «типова модель сімейної жорстокості являє собою застосування сили сильнішого до слабшого. Сила може бути фізичною чи визначатися статусом»⁴. Ураховуючи, що насильство — це примус і шкода (збиток), які відбуваються проти волі того, на кого спрямовані, можна стверджувати, що жорстоке поводження не обмежується насильством, а є ширшим поняттям. Адже воно не завжди умисне, свідоме, може не зачіпати права й свободи дітей, але при цьому може не задовольняти потреби й інтереси дітей, виражається в грубій формі. Насильство завжди здійснюється з наміром завдати шкоду, біль тощо, а жорстоке поводження може мати в основі цілком позитивні наміри. Іноді людина, що застосовує жорстоке поводження з дитиною, не усвідомлює поганих наслідків такого поводження. Жорстоке поводження з погляду прав людини можна розглядати як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їх прав;

⁴ Энциклопедия социальной работы / Пер. с англ. — Т. 1—3.— М.: Зорис, 1993—1994.

- відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд);
- ізоляцію дитини, бойкот (зокрема, в дитячому колективі);
- відсутність проявів батьківської турботи, любові, доброти, чуйності;
- безвідповідальність щодо дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини в складній ситуації;
- насильство всіх видів;
- брутальність, глузування, неповагу до гідності, особистості дитини;
- ставлення до дитини без урахування її віку, — дитина просто не може зробити того, що вимагають від неї батьки;
- авторитарний стиль спілкування з дитиною;
- обман дитини.

Лише менша частина з переліченого карається відповідно до національного законодавства. Інше залежить від педагогічної культури батьків, педагогів, соціального оточення, культури в мікросередовищі, моральних цінностей тощо.

Один із прикладів жорстокого поводження з дитиною наведено в публікації «Довела сына до ужасного состояния — ребенок весит 11 килограмм, а его руки приросли к туловищу»⁵.

Жінку із Закарпатської області зовсім не хвилювало, що відбувається з її сином, тільки б гроші за його інвалідність приходили вчасно. А хлопчикові просто не пощастило: у трирічному віці він отримав великі опіки під час пожежі в будинку — старший брат устиг вибігти з дому, а він не зміг. Лікарі зробили все, що могли, а далі за ним повинна була доглядати мати. Але вона повністю ігнорувала потреби дитини і зовсім не доглядала за сином. Так тривало три роки. У шість років хлопчик важив усього одинадцять кілограмів. Мати не робила сину перев'язки, не промивала місця опіків, не міняла бинти, від інфікування ран і лежання його руки приросли до тіла. Дитину доставили до лікарні й після нормалізації його фізичного стану, ваги тіла, хлопчикові буде зроблено операцію. За жорстоке поводження із сином, його мати може бути притягнута лише до адміністративної міри покарання. Вона позбавлена грошової допомоги по догляду за дитиною-інвалідом, розглядається питання щодо позбавлення її батьківських прав.

Отже, жорстоким поводженням із дітьми ми вважаємо будь-які умисні дії психологічного, економічного, фізичного, сексуального спрямування щодо дитини або бездіяльність, ігнорування основних потреб дитини, інші прояви жорстокості щодо неї, що шкодять психічному, фізичному здоров'ю дитини, нерідко загрожують її життю або навіть приводять до смерті, негативно впливають на умови для повноцінного розвитку дитини, забезпечення її прав та свобод.

Російський психолог О. Б. Орлов зазначає, що в англomовній літературі з психології основними термінами в цій сфері є «abuse» (образ, сварка, скривдження,

⁵ «Довела сына до ужасного состояния — ребенок весит 11 килограмм, а его руки приросли к туловищу». – <http://kriminal.tv/news/120710kol3.html>

жорстоке ставлення, зневага, зловживання, експлуатація, зваблення) і «neglect» (зневага, ігнорування, забування, лінь, відсутність піклування). Зараз ці терміни часто вживаються разом «abuse & neglect» і вказують на співвідношення фізичного, сексуального та психологічного насильства⁶. Між цими поняттями є зв'язок за типом взаємопоглинання. Таке співвідношення, на думку О. Б. Орлова, полягає в тому, що між поняттями «сексуальне насильство» — «фізичне насильство», — «психологічне насильство» спостерігаються градуальні зв'язки: сексуальне насильство є більшим, ніж фізичне насильство, що більше за психологічне насильство.

У Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» виокремлено чотири види насильства в сім'ях: психологічне, фізичне, сексуальне та економічне.

Численні соціологічні опитування дітей, проведені авторитетними науковими організаціями, свідчать про широке розповсюдження насильства в ставленні до дітей: від 40 до 50% опитаних дітей зазначили про застосування до них різних форм насильства. Опитані батьки або дорослі також свідчать про поширення насильства з боку інших осіб до молодшого покоління. Як правило, батьки та дорослі джерелом насильства вважають інших дітей, учителів, медичних працівників, міліціонерів, подеколи державних службовців.

Діти визначають джерелами насильства батьків/вітчимів, старших братів або сестер, однокласників.

Особливості спостерігаються й серед видів насильства: чим менша дитина, тим частіше вона може зазнавати фізичне насильство. Психологічне та сексуальне насильство характерніше для дітей підліткового віку. Економічне насильство не залежить від віку дитини й трапляється в значних обсягах протягом усього життєвого циклу опитуваних.

У ЗМІ насильство над дітьми представлено дуже обмежено, переважно окремими випадками. Слід ураховувати й те, що насильство в сім'ї тривалий час було закритою темою й до сьогодні соціум не охоче звертається до цієї теми. Домашнє насильство у більшості випадків вважається особистою справою сім'ї й замовчується. Діти не люблять говорити про знущання над ними, часто вважають, що спричинили конфлікти своєю поведінкою, сліди від побиття пояснюють випадковим травмуванням.

Особливо високим є рівень домашнього насильства по відношенню до дітей у сім'ї. У нашому уявленні дім, сім'я — це місце, де можна знайти розуміння й підтримку, допомогу і захист від небезпек оточуючого світу. Проте для багатьох дітей рідний дім буває небезпечнішим, ніж вулиця, коли під загрозу ставиться не лише психічне й фізичне здоров'я дитини, але й життя. Стереотип виховання дітей батьками методом фізичного покарання закладений у свідомості й застосо-

⁶ Орлов А. Б. Психологическое насилие в семье — определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи // Психолог в детском саду. 2000, № 2–3. — С. 182–187.

вугється із покоління в покоління як найбільш ефективний і дієвий. Для багатьох дорослих насильство, особливо психологічне й фізичне, є обов'язковим атрибутом виховання дитини.

Статистика переконує, саме в сім'ї відбувається 30–40% усіх тяжких злочинів. У більшості випадків жертвами злочинів на ґрунті сімейно-побутових конфліктів є діти — ті, хто не здатний себе захистити. Через домашнє насильство чимало дітей самі залишають сім'ї, закінчують життя самогубством. Шкідливість фізичного покарання полягає в першу чергу в тому, що воно збуджує нервову систему дитини. Її психіка грубішає, дитина стає нечутливою до інших засобів виховання, до добра. Водночас такі «педагогічні методи» закріплюються у свідомості і пізніше використовуються для виховання власних дітей як найбільш впливові та ефективні.

Не зважаючи на майже десятилітній термін чинності закону «Про попередження насильства в сім'ї», до сьогодні ні Міністерство внутрішніх справ України, ні Міністерство сім'ї, молоді та спорту не запровадили системну статистику щодо злочинів та їх жертв.

Міністерство України в справах сім'ї, молоді та спорту зазначає, що серед загальної кількості звернень із приводу насильства в сім'ї чи реальної загрози його вчинення кількість випадків насильства відносно дітей є незначною і становить всього 1–2%, але цей показник щороку зростає. Якщо в 2005 році кількість звернень з приводу жорстокого поводження з дітьми становила 1222, у 2006 р. — 1290, то в 2007 р. їх кількість зросла до 1455⁷.

Наведені дані не повністю відображають реальну ситуацію щодо насильства над дітьми, більшість фізичних, психічних, економічних, сексуальних дій залишається в межах сім'ї.

У нашій роботі надзвичайно важливим є визначення основних функцій сім'ї. У науковій літературі подано значну кількість визначень, проте дискусія з цього питання і далі триває. Функцію сім'ї визначають як сферу життєдіяльності сім'ї, яка безпосередньо пов'язана із задоволенням певних потреб її членів. Серед основних функцій сім'ї виокремлюють такі:

- Виховна функція сім'ї. Задовольняє індивідуальні потреби в батьківстві й материнстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях. Для суспільства сім'я забезпечує соціалізацію підростаючого покоління, готує нових членів.
- Господарсько-побутова функція сім'ї. Задовольняє матеріальні потреби членів сім'ї (в їжі, житлі тощо), сприяє збереженню їх здоров'я, відновлює витрачені у праці фізичні сили.
- Емоційна функція сім'ї. Задовольняє потреби у повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті, забезпечує емоційну стабілізацію стосунків між членами сім'ї та в суспільстві.

⁷ Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2007 р.). — К., 2008. — 242 с.

- Функція духовного (культурного) спілкування. Задовольняє потреби у спільному проведенні дозвілля, взаємному духовному спілкуванні та розвитку членів суспільства.

Сукупність функцій, які виконує сім'я, становить систему сімейних відносин. Виникнення негараздів (дисфункцій) у цій системі призводить до її аномального стану, дестабілізує сімейний спосіб життя та негативно впливає на її членів, насамперед дітей.

У родині можуть бути різні типи виховання, різні підходи до взаємодії між усіма членами сім'ї. У цілому можна виділити два основних типи взаємовідносин у сім'ї: демократичний і авторитарний.

При демократичному стилі члени родини поважають один одного. Батьки багато часу проводять із дітьми, доброзичливо ставляться до них, прислухаються до думок дітей, поважають їх інтереси, прагнуть допомогти. Сімейні конфлікти обговорюються на сімейних нарадах за участі всіх членів сім'ї, які мають можливість вносити свої пропозиції щодо вирішення конфліктних ситуацій. У членів сім'ї розвивається здатність до альтернативних форм поведінки, коли об'єктивно висвітлюється як негативне, так і позитивне у відносинах між ними.

Авторитарний стиль ґрунтується на переконанні, що сила — найголовніше. При цьому батьки вважають, що краще знають, як повинні вести себе діти, що їм потрібніше. Це перекручене розуміння влади дорослого над дитиною. На думку дорослого, йому краще відомо, як треба робити дитину підлеглою. Дитина, що зростає в авторитарній сім'ї, нерішуча й невпевнена в тому, чи має вона право взагалі задавати питання, що її цікавлять, висловлювати свою думку, розв'язувати проблеми.

Дуже часто поведінка батьків обумовлена стереотипами, сформованими ще в дитинстві (їх самих так виховували). Вони часто бувають незадоволені своєю дитиною, уважають її непристосованою до життя і, відповідно, негативно до неї ставляться. Справами дитини такі батьки часто взагалі не цікавляться, уважаючи, що нічого вона в цьому житті досягти не може. Звідси й надмірний контроль, і прагнення відірвати дитину від реального життя, умовляння і залякування, «висловлювання» побажань, тобто постійний пресинг.

У сучасних сім'ях через об'єктивні й суб'єктивні причини батьки недостатньо спілкуються з дітьми в родинному середовищі. У багатьох сім'ях (48%) батьки приділяють спілкуванню зі своєю дитиною не більше п'яти годин на тиждень, тобто цього часу вистачає лише на те, щоб нагодувати та вдягти дитину. Тільки кожна третя сім'я вважає спілкування з дитиною такою ж необхідною справою, як і утримання дитини, і витрачає на це понад 10 годин на тиждень. Зосередженість батьків над вирішенням питань утримання сім'ї скорочує час для спілкування з дитиною, заняття спільною справою, спільного проведення дозвілля.

Зараз багато сімей живе в досить важких умовах. Різке погіршення матеріального становища сім'ї є однією із причин зростання кількості неблагополучних сімей. Єдиної класифікації таких сімей ще не розроблено. Їх об'єднує психоло-

гічна напруженість, що спричинює кризові ситуації, драми й трагедії кожного члена родини, як батьків, так і дітей. Основу сімейного неблагополуччя, як правило, становлять конфлікти міжособистісного, соціально-побутового та психофізичного й фізіологічного характеру, і найчастіше зумовлюються соціально-економічними, суспільно-політичними, моральними умовами життя людей, їх біогенетичною природою й нездатністю долати труднощі. Рівень спілкування дітей у неблагополучних родинах не відповідає вимогам належного виховання.

Причини, що призводять до дисфункції родинних стосунків та визначають сім'ю як таку, що перебуває в складних життєвих обставинах, дуже різні. У цілому їх можна згрупувати за такими ознаками:

Економічні. До них належать скрутне матеріальне становище сімей із дітьми, зокрема перебування дітей під опікою матеріально неспроможних родичів (бабусь, дідусів), низький рівень доходів, зокрема серед багатодітних родин, сімей, у складі яких є діти-інваліди, безробітні, особи похилого віку.

Асоціальні. Це може бути залежність одного з батьків (або навіть обох) від алкоголю, наркотиків, проституція, відбування одним із батьків ув'язнення.

Психолого-етичні. До них зараховують кризу сімейних цінностей, небажання або неспроможність сім'ї виконувати виховні функції, психологічну кризу стосунків батьків та дітей, жорстокість, агресію, конфліктність, ревності, егоїзм, жадібність, подружні зради, неврівноваженість характеру, експлуатацію батьками праці дітей, що послаблює будь-яку мотивацію до продовження навчання тощо⁸.

Отже, уявлення про те, що жорстоке поводження з дітьми, зокрема насильство над ними, відбувається лише в соціально неблагополучних сім'ях, сучасні дослідники вважають помилковим. Такі зловживання щодо дітей відбуваються в усіх прошарках і категоріях населення, незалежно від класових, расових, культурних, релігійних, соціально-економічних аспектів.

Наслідки жорстокого поводження з дітьми руйнівні. У дітей формується почуття меншовартості, власної неповноцінності, виникають депресії, намагання покінчити життя самогубством і на цьому фоні стійкі особистісні й поведінкові особливості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства.

З позиції охорони здоров'я жорстоке поводження з дітьми наносить шкоду здоров'ю дитини різного ступеню тяжкості, які нерідко вимагають довготривалої госпіталізації й значних затрат на оперативне чи консервативне лікування, загострення хронічних захворювань, викликаних фізичними чи психологічними факторами, розвиток фізичних симптомів депресії чи посттравматичного стресу, суїцидних намірів, інвалідизації, смерті.

⁸ Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / Черенько Л. М., Полякова С. В., Реут А. Г. та ін.; за ред. Е. М. Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. — 288 с.

Жорстоке поводження з дитиною найближчих людей у сім'ї, з якими в уявленні дитини пов'язана її безпека та захист, згубніше позначається на психіці дитини, ніж порушення її прав на вулиці, у школі, серед однолітків.

Лише із часом, аналізуючи проблеми життя у власній сім'ї, взаємини з батьками своїх друзів, знайомих, ставлення до себе з боку вихователів та вчителів, дитина починає усвідомлювати, що стосунки з дорослими можуть ґрунтуватися на взаєморозумінні, доброзичливому ставленні та взаємній повазі. Пошук дитиною причин, що можуть пояснити недоброзичливість ставлення дорослих, зводиться до самозвинувачень, до пошуків вини в собі, що формує комплекс невпевненості, повної залежності від поведінки старших. З іншого боку, може сформуватися відчуття відрази до старших, які пригнічують та не розуміють дитину, що викликає ненависть, агресію та непокору рішенням батьків, їхнім вчинкам та примусу.

Та й самі батьки не замислюються над взаєминами із власними дітьми з погляду моралі та права. Через ставлення до дітей без поваги до їх людської гідності та індивідуальності, нав'язування власних поглядів та переконань без урахування думки дитини, втрачається контакт з власною дитиною, що призводить до постійних конфліктів та напруженості в сім'ї.

Виявити сім'ї, яким властиве жорстоке поводження з дітьми, проблематично, оскільки в жодному нормативному акті немає такої процедури. В усіх нормативних актах, чинних на сьогодні, передбачено роботу з такими сім'ями (без визначення ідентифікації таких сімей) та інформування про них суб'єктів соціальних служб.

Психологічне насильство над дітьми: сутність проблеми, наслідки

Психологічне насильство є найпоширенішим видом насильства, а, отже, й жорстокого поводження з дітьми. Якби умови не спровокували і яких би форм не набувало насильство, воно неодмінно розпочинається й супроводжується емоційною жорстокістю, тобто психологічним насильством.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» визначає психологічне насильство як насильство, пов'язане з тиском одного члена сім'ї на психіку іншого через навмисні словесні образи або погрози, переслідування, залякування, які спричиняють емоційну невпевненість, нездатність захистити себе та можуть завдавати або завдають шкоди психічному здоров'ю.

На сучасному етапі психологія насильства інтенсивно досліджується (див. Д. Левінсон, Дж. Кобрин, Д. Фінкелхор, К. Брон, Р. Ленг, Є. Соколова, П. Дейл, С. Харт, М. Брассард та ін.). Психологи активно вивчають сутність та шукають причини насильства над дітьми.

Наголошуючи на поширенні насильницьких підходів у батьківському ставленні до дітей, російський психотерапевт Є. Т. Соколова, зазначає, що «до цього часу раніше визначені феномени батьківського ставлення не трактувалися настільки «гостро». Сьогодні з нагромадженим досвідом психотерапевтичної роботи їх репресивна, насильницька природа здається достатньо очевидною. Кожного разу, коли дитина поступається своїми щоденними потребами, почуттями, світоглядом, щоб догодити очікуванням, страхові або виховним принципам батьків, відбувається психологічне насильство».

Англійський психіатр Д. Глазер вважає, що будь-яке насильство над дитиною, зокрема й сексуальне, ґрунтується на відсутності або порушенні прив'язаності батьків до дитини, відторгненні, емоційному насильстві, яке є особливо підступним, оскільки завдає значної шкоди розвитку особистості.

За М. Броссард і С. Харт, психологічне насильство — це така одноразова чи систематично повторювана поведінка батьків або вихователів, у результаті якої дитини починає думати, що вона нікчемна, небажана, створює загрозу іншим і існує лише для задоволення потреб інших, її не люблять.

Термін «патогенне батьківське виховання» вперше ввів дослідник феномену материнської депривації Дж. Боулбі, визначивши його як причину, так і наслідком багатьох невротичних симптомів, особистісних розладів, сімейних та подружніх проблем⁹.

Психологічне насильство є «ядром» будь-якого насильства над дитиною, його вихідною формою, на основі якої виникають фізичне і сексуальне насильство (див., наприклад, П. Дейл, С. Харт, М. Броссард та ін.). Такі висновки переконливо свідчать про важливість попередження та якомога ранішого припинення психологічного насильства над дитиною.

Психологічне насильство над дітьми надзвичайно поширене насамперед у сім'ї. При цьому жорстоке поводження може розпочатися ще в лоні матері, якщо дитина, а точніше вагітність, є небажаною. Дитини ще немає, а її вже не люблять, не піклуються про неї. Відторгнуті ще до народження, такі діти народжуються передчасно, вдвічі частіше, порівняно з дітьми від бажаної вагітності, мають малу масу тіла, гірше розвиваються.

Зазвичай психологічне насильство проявляється в неадекватних батьківських установках і погрозах, емоційній депривації, тобто в такому ставленні до дитини, яке руйнує стосунки безпечної прив'язаності між нею та батьками.

Найчастіше психологічне насильство поєднане з іншими видами насильства, які дитина зазнає одночасно. Тривалий час, аж до 60-х років минулого століття, його не виокремлювали як окремий вид насильства.

Визначення психологічної агресії (як вербальної, так і невербальної) психологічним насильством дало можливість по-новому класифікувати окремі прояви насильства й зрозуміти специфічні наслідки такого поводження з дітьми.

⁹ Боулбі Дж. Привязанность. — М. : Гардарика, 2003. — 180 с.

Систематичні прояви насильства до дитини з боку батьків, опікунів, вихователів та інших дорослих систематизовано й згруповано. Часто використовується класифікація, розроблена Американським професійним товариством допомоги дітям, постраждалим від насильства (APSAC).

Форми психологічного насильства

Відторгнення — вербальні й невербальні дії, які демонструють несприйняття дитини, що принижує її гідність:

- ✓ вороже ставлення до дитини, зменшення її цінності, зокрема публічне;
- ✓ висміювання дитини за прояви природних емоцій (любові, горя, суму і т. п.);
- ✓ перетворення дитини в «цапа-відбувайла», постійне висловлювання критики на її адресу, докорів і т. п.

Тероризування — погрози вбити дитину, нанести їй фізичну шкоду, відправити в небезпечне чи страшне місце:

- ✓ розміщення дитини в непередбачуваних чи хаотичних обставинах;
- ✓ залишення її в небезпечній ситуації;
- ✓ нереальні очікування від дитини, постановка перед нею архіскладних завдань із погрозами покарати за їх невиконання;
- ✓ погроза здійснення насильства над самою дитиною;
- ✓ погроза здійснення насильства над тим, кого дитина любить (враховуючи тварин).

Ізоляція — послідовні дії, спрямовані на позбавлення дитини можливості зустрічатися та спілкуватися з ровесниками чи дорослими як вдома, так і за його межами;

- ✓ необґрунтоване обмеження вільного пересування дитини;
- ✓ необґрунтоване обмеження або заборона соціальних контактів дитини з ровесниками або дорослими в її середовищі.

Експлуатація/розбещення — такі дії по відношенню до дитини, які є причиною розвитку в неї дезадаптованої поведінки (саморуїнливої, антисоціальної, кримінальної, девіантної та ін.):

- ✓ спонукання до антисоціальної поведінки: заняття проституцією, порнографією, злочинною діяльністю, уживанням наркотиків, жорстокість до інших;
- ✓ формування поведінки, яка не відповідає рівню розвитку дитини (інфантилізм), вимушене прийняття на себе ролі батьків тощо;
- ✓ перешкоджання природному розвитку дитини; розлучення дитини із близькими: позбавлення дитини права мати свої погляди, почуття, бажання.

Ігнорування — відсутність адекватного емоційного реагування на потреби дитини, її прагнення спілкуватися, позбавлення дитини емоційного стимулювання:

- ✓ небажання або нездатність дорослого взаємодіяти з дитиною, спілкування з дитиною лише у випадку виняткової необхідності;
- ✓ відсутність проявів прив'язаності до дитини й любові до неї.

Отже, будь-яке насильство, враховуючи і психологічне, — це насамперед прояв влади в міжособистісних стосунках. Примушування, гноблення, погрози, ігнорування, демонстрація неприязні, зловживання владою дорослого або старшого над дитиною систематично відбуваються як щось звичайне, невід’ємне від спілкування та виховного процесу. Негативними наслідками є психологічні травми, які призводять до посттравматичних та психореактивних розладів.

Психологічне насильство більше за інші види насильства залежить від культурних особливостей вираження емоцій, прийнятих зразків спілкування в сім’ї й ставлення до дітей. Воно є підґрунтям будь-якого насильства.

Емоційне тепло та прив’язаність між членами сім’ї є необхідною умовою для успішного виховання дітей. Кожна дитина потребує, щоб рідні її вислухали, поцікавилися успіхами в навчанні, підтримали в подоланні труднощів. Замість цього дитина нерідко чує: «відчепись», «не заважай». Поступово вона замикається в собі, все більше «спілкується» з телевізором, комп’ютером.

Сім’ї, у яких емоційна депривація має форму ігнорування, коли батьки або особи, які їх заміняють, не проявляють любові до дітей, мало спілкуються з ними, емоційно не стимулюють певні форми поведінки дітей, не цікавляться успіхами в навчанні, друзями, навіть їхньою безпекою, є прикладом патогенного батьківського виховання. Більшість батьків, які чинять психологічне насильство над дітьми, зазвичай не визнають цього, тому що просто наслідують досвід власних батьків. Із часом проблема емоційної депривації поглиблюється й набуває форми психологічного насильства чи іншого виду жорстокого поводження з дітьми.

Глибока емоційна депривація в сім’ї виражається в поєднанні різних форм психологічного насильства над дітьми і може приводити до тяжких соціальних наслідків. Для дітей із таких сімей характерна пасивність, емоційна скутість, низька пізнавальна активність. У старшому віці в їх поведінці часто з’являється агресивність, пошук сумнівних стимулів для розваг або ж психологічна залежність від дорослих, нав’язана дітям інфантивність.

Саме така поведінка стимулює поведінку жертви й віктимну поведінку тих осіб, що можуть використати дитину для виготовлення порнографічної продукції, залучити до проституції та торгівлі людьми.

Приклад. Стосунки матері, розлученої із чоловіком, та її 8-річної доньки були надзвичайно емоційно та фізично близькими. Дитина не мала власного ліжка й спала з матір’ю, навіть коли в ліжку знаходився її співмешканець. Мати в присутності доньки обговорювала з подругою свої інтимні жіночі та інші дорослі проблеми. Водночас інтереси доньки, її навчання, спілкування з подружками залишалися поза увагою матері. У результаті одна з подруг, старша за дівчинку, втягнула дитину у групові сексуальні стосунки з дорослим чоловіком¹⁰.

¹⁰ Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. Помощь детям — жертвам насилия. — М. : Генезис, 2006. — 112 с.

Якщо емоційні стосунки між близькими людьми та дитиною формувалися на принципах тиску, підкорення, то в дорослому віці дитина-жертва найчастіше потрапляє в залежність від інших — чоловіка (дружини), керівника, колеги. Нерідко емоційний голод у поєднанні з віктимними нахилами особистості спричиняють нерозбірливість у контактах. Таку поведінку оточуючі сприймають як зіпсованість.

Іншим варіантом може бути гіперсоціалізуюче виховання, коли батьки перебільшують здібності дитини, її успіхи в навчанні, досягнення, при цьому недооцінюючи або не враховуючи її реальні психофізичні можливості. Дитину «піднімають на п'єдестал», формують у неї впевненість у своїй незвичайності, але якщо з нею стається щось неприємне, наприклад, вона отримує двійки в школі чи, не дай Бог, зазнає сексуального насильства, батьки починають ставитися до неї як до зіпсованої, як до такої, що не виправдала їхніх сподівань та не здійснила їхні мрії. Така ноша надзвичайно важка для дитини. Наслідки подібного виховання є занижена самооцінка, неуспішність, порушення міжособистісного спілкування, віктимна поведінка і навіть суїцидальні наміри.

Шкільний період життя дитини надзвичайно складний через поширеність психологічного насильства та високі ризики стати його жертвою. З одного боку функцію агресора в ставленні до дитини беруть на себе діти старшого віку, з другого — педагоги, до того ж активною є агресія з боку батьків.

Період, коли дитина йде до школи, надзвичайно важливий для неї. Різко змінюється соціальна ситуація її подальшого розвитку: розширюється оточення, стає іншою щоденна діяльність, вимоги до поведінки. Від того, наскільки легко дитина адаптується до нових умов, якою буде її успішність, взаємодія із вчителями, самоутвердження у стосунках з педагогами, однокласниками, таким буде стан її психологічної безпеки.

Останнім часом багато говорять про насильство в школах, але це статистично не підраховано й не узагальнено. Облік випадків агресії у ставленні до учнів із боку ровесників та персоналу не ведеться. Психологічне насильство учням можуть завдавати вчителі та вихователі. Шкільне середовище має не лише позитивні умови для навчання, виховання й розвитку дітей, але й негативні. Для освітянського середовища характерний авторитарний стиль спілкування вчителя з учнем, напруга у взаєминах між учителем та учнем, упередженість до учнів, домінування корпоративних інтересів над інтересами учнів, намагання захистити «честь» школи.

Тривале перебування дитини в таких умовах може призвести до відхилень у стані здоров'я та поведінки дитини. Страх та почуття несправедливості спричиняють неврози, 30% усіх неврозів є дидактогенними, що виникають через неуспіхи у школі. Намагання дитини послабити психологічний тиск і поліпшити ситуацію, у якій вона опинилася, нерідко призводить до проявів агресії в її поведінці або деструктивних вчинків — невідвідування школи, втечі з дому тощо.

Найруйнівнішим для дітей є невтручання вчителів у конфліктні ситуації між учнями та бездіяльність при зверненні за допомогою. У результаті конфлікти поглиблюються й нерідко переростають у масові бійки чи знущання групи дітей над своїм ровесником. Часто ці сцени знімаються на мобільні телефони й потрапляють до інтернету.

Психологічне насильство становить серйознішу загрозу, ніж будь-яке інше неналежне ставлення до дитини. Особливо небезпечне психологічне насильство для маленьких дітей. Відсутність емоційного спонукання та стимулювання правильної поведінки дитини, піклування про неї, нерідко байдуже або навіть вороже ставлення до неї, порушують емоційне й фізичне функціонування дитини. Батьківське відторгнення, постійна погроза покарання, як правило, знижують самоповагу й впевненість у собі, а також надмірну агресію.

Зі спостереження. На дитячому майданчику щоденно гуляють мами з маленькими дітьми. Діти бігають, гойдаються на гойдалках, граються в піску. Мама також у постійному русі, дивляться за дітьми, крім однієї, яка спокійно розмовляє з товаришками, тримаючи в руках тоненьку різочку. Її гарненька, охайно вдягнена донечка також виділялася серед інших дітей: вона не бігала з дітьми, на її личку не було емоцій, дитина спокійно стояла й спостерігала за дітьми.

Словесна грубість батьків, обзивання, порівняння з ровесниками не на користь дитини призводить до агресії в поведінці дитини, несприйняття її ровесниками й дорослими та складнощів у міжособистісних стосунках. Дитина, вихована в умовах відторгнення батьками, як правило, має дефіцит самоповаги, невпевнена в собі, проявляє себе як емоційно нестійка.

Психологічне насильство, значення якого недооцінювалось протягом довгого часу, є найдеструктивнішим видом насильства. Воно негативно впливає на розвиток дитини і супроводжує всі види жорстокого поводження з дитиною. Психологи називають психологічне насильство душегубством.

Фізичне насильство над дітьми: сутність проблеми, наслідки

Фізичне насильство є найпоширенішим проявом жорстокого поводження з дитиною. Батьки та дорослі, які є прибічниками використання фізичних покарань, як правило, такі дії вважають не жорстокістю й насильством, а методом виховання. Більшість людей вважають тілесне покарання дитини фізичним насильством тоді, коли необхідно звертатися до травматолога. Корисність фізичних покарань дорослі аргументують висловами з Біблії про покарання дитини за те, що не слухається.

В Україні фізичне насильство має історичні корені.

Аналізуючи стосунки батьків і дітей, І. С. Кон дійшов висновку, що ставлення до дитини як до соціального суб'єкта із власними поглядами та міркуваннями сформувалося лише впродовж останніх століть. До цього дитина вважалася нижчим створінням, повністю залежним від дорослих.

У первісному суспільстві вбити дитину не вважалося злочином. Діти були економічно вигідними, багато дітей, особливо синів, було гарантією міцності соціальних позицій сім'ї.

З розвитком суспільства ставлення до дітей змінювалося. Аристотель уважав справедливим закон, за яким заборонялося годувати дитину-каліку. Дитина розглядалася як нижча істота, вона належала батькам, як і будь-яка інша власність.

Лише в IV ст. н. е. батьки втратили право розпоряджатися життям дитини. Позбавлення життя дитини прирівнювалося до вбивства дорослої людини. Юридична заборона вбивати дітей не дала дитині права на чуйне та уважне ставлення до неї з боку дорослих.

У середньовіччі дитину вважали істотою без розуму, її вбивство до проведення обряду, після якого вона вважалася дорослою, не сприймалося як злочин. Через високу народжуваність та високу дитячу смертність (унаслідок поганого догляду в країнах Західної Європи в 17–18 ст. на першому році життя помирали від однієї п'ятої до однієї третини всіх новонароджених) життя окремої дитини не дуже цінувалося. В сільській родині панувало переконання: «Бог дав, Бог і взяв». Знатні люди пишно святкували народження дитини, але майже спокійно переживали її втрату.

Структура патріархальної сім'ї була жорсткою та ієрархічною, ґрунтувалася на принципах старшинства. Наприклад, згідно із Соборним Уложенням 1649 р., дитина не могла скаржитися на батьків, а у разі її вбивства покарання зводилося до річного ув'язнення. Ця нерівність була скасована лише Петром I у 1716 р.

Жорсткими були й педагогічні методи виховання, які зводилися до побоїв, мордувань, позбавлення їжі. Різка в школах була символом дитячої слухняності та старанності.

На жаль, багато з давнього ставлення і до сьогодні активно використовується в побутовому житті сімей.

Фізичне насильство над дитиною, як один із видів жорстокого поводження з дітьми, порушує низку прав дитини, що встановлені в Конвенції ООН про права дитини та підтвержені в Конституції України і Законі України «Про охорону дитинства»:

- право на рівний захист перед законом;
- право не піддаватися жорстокому ставленню;
- право на життя та фізичну недоторканість;
- право на найвищі стандарти фізичного та психічного здоров'я та інші.

У Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» фізичне насильство в сім'ї визначається як умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті

постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі й гідності. Водночас значення поняття «фізичне насильство над дитиною» не змінюється й в тому випадку, коли дитину б'ють або завдають тілесних ушкоджень поза сім'єю: у школі, дитячій установі, в мікросередовищі тощо.

Фізичне насильство, як вид жорстокого поводження з дітьми, на жаль, досить поширене в українській практиці сімейного «виховання», незважаючи на те, що Сімейний кодекс України, чинний з 1 січня 2004 року, забороняє батькам застосовувати фізичні й інші види покарання до дітей. Так, у статті 150 «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини» «забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини».

За результатами опитування громадської думки «Україна вільна від тілесних покарань», проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. О. Яременка, 23% осіб віком від 18 років і старші відповіли, що в дитинстві їх часто і дуже часто карали фізично в сім'ях. Лише третина всіх опитаних ніколи не зазнавала фізичних покарань¹¹.

Результати цього опитування ще раз підтвердили, що жорстоке поводження з дітьми та насильство над ними — проблема не лише кризових та бідних сімей, 22% від усіх респондентів, чиє матеріальне становище характеризується як «ми можемо дозволити придбати собі практично все, що хочемо», уважають, що тілесні покарання доцільні завжди, коли дитина погано поводить, а ще 50% готові застосувати тілесні покарання до дитини в окремих випадках. Лише 28% опитаних уважають тілесні покарання до дитини не доцільними в жодному випадку. При цьому жоден респондент не сказав, що його ніколи фізично не карали.

Діти, відповідаючи на запитання соціологічних анкет, стверджують: «дорослі ображають, погрожують, б'ють дітей», «батьки б'ють за погані оцінки, за неслухняність», «батьки б'ють, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння», «б'ють однолітки, старші хлопці». Недостатньо захищеними державою від жорстокості, знущання, брутального поводження, викрадення та продажу вважають себе близько половини опитаних дітей, від сексуальної експлуатації — 38%, від примусу до підневільної, непосильної, надмірної чи небезпечної праці — 34%, 28% опитаних дітей указали, що в їхньому житті траплялися випадки, коли вчителі ставилися до них жорстоко або навіть знущалися. 34% опитаних зазнавали жорстокого ставлення або знущань від незнайомих ровесників, 20% — від незнайомих дорослих.

Результати цього та інших, згаданих у цьому посібнику досліджень, показують, що в українському суспільстві широко практикується фізичне насильство над дітьми, і, на жаль, це передається з покоління в покоління.

Приклад. Дворічна дівчинка віком близько двох років стоїть біля батьків на зупинці й зосереджено смикає себе за пальчики, намагаючись зняти рожеві ба-

¹¹ «Чи захищені права дитини в Україні?».— <http://www.mistoditey.org>

вовняні рукавички. Напевно, дитині одягнули рукавички не стільки для того, щоб не змерзла (був теплий осінній день і всі були без рукавиць), скільки тому, що рукавички дуже пасували до гарного рожевого вбрання дитини. Тато раз і вдруге попросив донечку не знімати рукавички, але та не слухалась — дитині було жарко. Нахилившись до доньки, батько більш суворо запитує: «Насте, де мій ремінь?!»... Дитина перестала смикати пальчики, очевидно вже знає, що таке ремінь, а батько, мабуть, ще з власного дитинства засвоїв, що покарання дитини — це норма, карати дитину необхідно за найменший непослух, навіть коли вона чинить його не навмисно. Батько потенційно вже готовий до цього, і впевненості в тому, що його дитина не буде щоразу отримувати «порцію» тілесного покарання за кожен розбиту чашку чи іншу невдалу спробу задовольнити природну потребу в пізнанні навколишнього світу, звичайно, немає.

Найчастіше фізичне насильство над дітьми здійснюється через побиття рукою, ногою, різними предметами (паском, шнуром, стільцем, шлангом), дряпання нігтями, удари тіла дитини. У результаті фізичного насильства дитина отримує фізичні травми, тілесні ушкодження, які шкодять її здоров'ю, порушують її розвиток і навіть можуть позбавити життя. Залежно від тяжкості фізичного насильства, дитина може отримати травми, переломи, порізи, укуси, опіки, струси чи забій мозку, пошкодження внутрішніх органів.

Внаслідок фізичного насильства погіршується психічне й фізичне здоров'я та розвиток, в особливо тяжких випадках дитина помирає.

Приклад. Після сварки зі співмешканкою 25-річний нетверезий батько 3-місячного малюка ліг відпочити, а мати побігла позичити хліба. У цей час немовля зарюмсало в ліжечку. Щоб заспокоїти його та продовжити спокійно відпочивати, чоловік вихопив хлопчика з колиски й кинув на бетонну підлогу. Після такого батьківського «повчання» малюк розплакався ще сильніше. Розлютившись не на жарт, батько взявся щосили бити сина руками, поки той не замовк. Трьохмісячний хлопчик отримав понад десять синців та черепно-мозкову травму голови. Пара жила в цивільному шлюбі, чоловік раніше був засуджений за хуліганство, а 20-річна матір уже була позбавлена батьківських прав на першу дитину¹².

Здебільшого фізичне насильство над дітьми, як і інші види насильства, вчиняють батьки чи особи, які їх замінюють, вихователі, інші дорослі, однолітки, підлітки. У більшості випадків фізичне насильство застосовується до дітей. Діти, які виростають, згодом так поведуться самі, тобто насильницьким способом виховують своїх дітей.

Внаслідок навмисного нанесення фізичних травм на тілі дітей з'являються синці, які є доказом вчинення такого жорстокого поводження з дітьми. Після загоювання травм на тілі дитини нерідко залишаються помітні сліди (шрами) від порізів, укусів, опіків. Щоб загоїлися травми, нанесені в результаті фізичного насильства, має пройти дуже багато часу. Ще більше часу і зусиль необхідно,

¹² «На Полтавщині батько ледь не вбив 3-місячного малюка». — <http://gazeta.ua/index.phpid>

щоб залікувати душевні рани, відновити психіку дітей, постраждалих від такого насильства.

Наслідки фізичного насильства доволі легко виявити при медичному огляду¹³. Важливо вміти відрізнити умисно нанесені тілесні ушкодженнями й випадкові, враховуючи локалізацію синців і травм, їх розміри, форму, множинність, «вік» тощо¹.

Про невідповідні ушкодження свідчать:

- сліди від травм на плечах, грудях, сідницях, внутрішній поверхні стегон, у ділянці статевих органів, на щоках, у ділянці нижньої щелепи, на зовнішній поверхні вуха;
- контури ушкоджень, які на поверхні шкіри нагадують ті предмети, якими вони були нанесені: пряжку паска, шнур, різку, палицю, відбитки пальців тощо;
- множинність синців та різні стадії їх розвитку — від почервоніння та підпухлості до жовто-коричневого або синьо-зеленого кольорів поряд зі свіжими синцями. Нерідко кривдники, які вчиняють фізичне насильство над дітьми, не обробляють нанесені їм травми, що небезпечно для їхнього життя;
- сліди від опіків (за статистикою зарубіжних досліджень, 10–25% усіх опіків у дітей нанесені навмисно), частіше від припалювання цигарками в місцях, закритих одягом, — на грудях, животі, спині, ступнях, статевих органах. Сліди таких опіків мають чітко окреслені контури, після їх загоювання залишається слабка пігментація й злегка втягнута серединка, що нагадує слід від вакцинації. Опіки також можуть бути нанесені дитині гарячими металевими предметами, форми яких зберігаються на тілі дитини після загоювання. Специфічні сліди опіків у вигляді рукавичок або шкарпеток залишаються в дитини від занурювання окремих частин її тіла — кистей рук або ступнів — у гарячу воду чи іншу рідину;
- фізичні травми, блювання, головний біль, крововиливи в кон'юнктиву ока, нудота, втрата свідомості — такі наслідки можуть минати відразу після здійснення грубого фізичного насильства. Одним з наслідків може бути «синдром тряски». Коли роздратований поведінкою дитини дорослий хапає її, сила впливу на кровеносні судини мозку така, що відбуваються крововиливи. Тоді помітні супутні ознаки — синці на плечах, грудях дитини, які залишаються після стискання її руками за плечі й трясіння її в різні боки;
- переломи великих кісток: стегна, гомілки або ребер, особливо в дитини, яка ще не ходить. У таких випадках від сильного стискування руками в ділянці грудної клітини дитини є синці. Якщо в однієї й тієї ж дитини бувають по-

¹³ Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. Помощь детям — жертвам насилия. — М. : Генезис, 2006. — 112 с.

вторні переломи в кількох місцях, то це велика вірогідність того, що над нею здійснюється фізичне насильство. Нерідко дітям наносять різні травми внутрішніх органів черевної та грудної порожнини. Довести умисність їх нанесення надзвичайно складно насамперед тому, що важко уявити, щоб такі травми могли нанести своїм дітям батьки.

Крім фізичних травм, у результаті фізичного насильства в дітей можуть виникати гострі психічні порушення: збудження, намагання кудись бігти, сховатися, або навпаки зовнішня байдужість у вигляді глибокого гальмування. У дітей старшого віку може розвинутися тяжка депресія з почуттям власної ураженості, неповноцінності. Однак, незважаючи на той чи інший стан, дитина-жертва насильства постійно боїться, тривожиться й гнівається.

Під час огляду травмованої дитини дуже важливо, щоб лікарі, інші медичні працівники, до яких найчастіше із травмованими дітьми звертаються батьки або особи, що їх замінюють, отримали правдиву відповідь на питання, в результаті чого дитина отримала травму. Це обов'язково необхідно запитати й у самої дитини, якщо вона вже вміє говорити.

Запідозрити умисне нанесення травм дитині можна у випадках, коли батьки:

- пізно звертаються по медичну допомогу або ініціаторами звернення є сторонні люди;
- звинувачують дитину в самопошкодженні (наприклад, що дитина сама притиснула собі голову дверима);
- не підтримують дитину й не співчують їй під час огляду;
- заплутано і неправдиво розказують про причини й спосіб отримання травм. Наприклад, при гнійній рані батьки стверджують, що дитина тількино впала.

Необхідно враховувати, що пережитий досвід фізичного насильства завжди викликає в дитини сильний емоційний стрес. Навіть у ситуації, коли діагностувати психологічний стан дитини не можливо, необхідно зважати на ставлення дитини до насильника (ефект психологічного впливу сильніший, коли поряд із дитиною перебуває кривдник і захисник в одній особі), враховувати природу і тривалість фізичного насильства тощо.

Поняття «досвід» широко використовується в різних сферах психології. Нещодавно його почали доповнювати терміном «травматичний досвід», який усе частіше вживається, однак ще недостатньо вивчений у вітчизняній психології¹⁴. Насильство, зокрема фізичне, є тяжкою психологічною травмою. Саме тому важливість вивчення впливу насильства на особистість дитини важко переоцінити. Своєчасна й точна діагностика наслідків фізичного насильства над дитиною є необхідною умовою забезпечення продуктивного терапевтичного втручання, тому спеціалісти повинні використовувати адекватні методики дослідження психологічних особливостей дітей, які пережили травматичні події. Таким чином, ви-

¹⁴ Макаrchук А. В. «Психологические последствия насилия у детей 10–13 лет». — www.lib.ua-ru.net

вчення психологічних особливостей дітей, які пережили насильство, і розробка методів оцінки наслідків травматичних переживань є надзвичайно актуальними для забезпечення соціально-психологічної реабілітації дітей-жертв фізичного насильства.

Наслідки фізичного впливу на психіку дітей не в усіх випадках однакові. Безумовно, діти, які піддавались умисному й особливо плановому насильству (наприклад, тілесне покарання дитини відбувалось по п'ятницях), зазнавали складніших психологічних переживань, ніж ті, яких батьки били, але потім пояснювали, чому і навіть вибачалися.

Взаємозв'язок між фізичним і душевним болем є дуже важливою ланкою у формуванні в дітей наслідків фізичного насильства. Відчуття постійної загрози власній безпеці, яка для дитини є однією з основних умов її розвитку, може сформувати різноманітні поведінкові реакції — від тривожності і замкнутості до гніву і неконтрольованої афективної поведінки.

Англійські психологи Х. Хенкс та П. Стреттон виділили такі ознаки фізичного насильства:

- симптоми стресу (стан напруги, головний біль, психосоматичні симптоми);
- настороженість, збудження, через яке організм постійно перебуває в стані готовності до несподіваного нападу, страх болю;
- нав'язливі думки, які невідомо звідки з'являються й можуть супроводжуватися неконтрольованими агресивними діями стосовно оточуючих;
- уникнення будь-яких думок, згадок, розмов про травматичні події;
- сни, нічні кошмари, пов'язані з фізичним насильством².

Діти, які зазнавали фізичного насильства та приниження від близьких людей, обов'язок яких захищати їхні права, в подальшому можуть мати проблеми з довірою та безпечною прив'язаністю, що може бути причиною виникнення психологічного дискомфорту та розладів у взаємостосунках у власній сім'ї, низької самооцінки та складнощів у соціальному функціонуванні.

Наслідком фізичного насильства над дитиною може бути агресивна поведінка, депресії, вироблення способів свідомого блокування спогадів про пережите насильство. Тривале фізичне насильство може викликати затримку розвитку дитини, що негативно впливає на успішність її навчання. Ці особливості можуть бути показниками ймовірного вчинення фізичного та інших видів насильства над дитиною.

Діти, до яких батьки застосовують фізичні покарання, з одного боку, є жертвами, а, з іншого, нерідко самі стають агресорами.

За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2009 році 12956 неповнолітніх підозрювали у вчиненні кримінальних дій, зокрема стосовно важких злочинів проти життя і здоров'я особи, 8555 неповнолітніх були засуджені до позбавлення волі.

Тривалість та травмуючий характер фізичного насильства щодо дитини значною мірою залежить від тих, хто оточує дитину, від їх небайдужості, професі-

оналізму, здатності до радикальних дій. Велику роль у цьому питанні відіграє школа. Учитель, вихователь, шкільний психолог — саме ті особи, які щоденно бачать дитину й нерідко першими помічають зміни в поведінці дитини. Дуже часто саме від учителя залежить припинення насильства над його учнем або перехід його в цинічніші й жорстокіші форми глумлення над ним.

Приклад. В одній із горлівських шкіл учителів хвилювала доля учениці початкових класів. Тетянку мати відразу після народження покинула на свою бабусю й зникла безслідно. Прабабуся добре піклувалася про дитину, вона була завжди охайно одягнута, нагодована, добре вчилася. Тривожилися тільки за те, щоб у жінки вистачило здоров'я виростити дитину. Але невдовзі мати з новим співмешканцем, дитиною на руках та в очікуванні ще однієї дитини повернулася, через суд визнала себе живою й почала виховувати доньку. Народивши третю дитину, жінка забрала документи дівчинки зі школи під приводом оформлення в школу-інтернат та переїзду до іншого місця проживання. Та напередодні 1 вересня стало відомо, що дівчинка буде продовжувати вчитися у своїй школі. Проте Тетянка в школі не з'явилася ні першого вересня, ні, як пообіцяла мати, дев'ятого вересня. Тоді вчителька пішла до неї додому і була шокована побаченим. Дівчинка, вся в синцях та гематомах, сиділа на стільці, а мати намагалася загримувати на ній сліди від побиття. На всі питання дитина відповідала завченими фразами, що її побив якийсь хлопчик. Лише в лікарні дівчинка зізналася, що вночі її розбудила мати, примушувала пити пиво й палити. Коли Тетянка відмовилася, в черговий раз жорстоко «провчила» дитину¹⁵.

Часто фізичне насильство чинять над дітьми саме в стінах навчальних закладів, насамперед інтернатних, де діти певною мірою ізольовані від зовнішнього світу. Кривдниками дітей або байдужими спостерігачами за такими діями інших осіб стають педагоги. Часто життя вихованців таких закладів стає жахливим. Так, вихователька однієї зі шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, щоразу вранці товкла підлітка, що страждав енурезом, обличчям у мокрий матрац. В іншому випадку, директор та заступник директора школи-інтернату жорстоко побили двох вихованок, позбавлених батьківського піклування, за намагання самовільно полишити заклад і поїхати додому. Фізичні покарання, згвалтування, трудова експлуатація, позбавлення їжі, примусове психіатричне «лікування» не поодинокі явища в інтернатах. Останнім часом про вчинення фізичного та інших форм насильства над вихованцями інтернатних та й інших навчальних закладів чимало пишуть у газетах та повідомляють по інших засобах масової інформації. Фізичне та інші форми насильства над дітьми, вчинені вчителями та вихователями, покликаними замінити для своїх вихованців батьків, є найбільшим злом і зрадою по відношенню до дітей.

Український інститут соціальних досліджень ім. О. О. Яременка на замовлення Фонду Рената Ахметова «Розвиток України» провів опитування випускників

¹⁵ «В Горловке мамаша держала 8-летнюю дочь взаперти, избивала и пыталась напоить».- <http://cripo.com.ua>

інтернатних закладів, завдяки якому виявлено порушення прав дітей, жорстоке ставлення та насильство по відношенню до неповнолітніх у закладах інтернатного типу. В основному, це конфлікти серед вихованців, між вихователями та вихованцями, «дідівщина», випадки фізичного та сексуального насильства, морального приниження тощо. Експерти зазначають, що відповідні служби й органи разом проводять профілактику, систематично перевіряють тощо. Але, за свідченнями колишніх випускників інтернатних закладів, більшість таких випадків замовчується та не виходить за межі закладу.

Кожен сьомий випускник інтернатного закладу пережив жорстоке ставлення педагогічних працівників або знає про такі випадки стосовно інших дітей. Причинами таких вчинків дорослих опитані визначали як проблеми дітей (неслухняність тощо), так і проблеми дорослих (нестриманість поведінки, порушення психіки в деяких вчителів). Респонденти розповідали не тільки про педагогічні хиби в стосунках працівників інтернатних установ із вихованцями, а й про кримінальні злочини проти дітей, зокрема й про зґвалтування. Експлуатували дітей в одиничних випадках.

Майже всі, хто розповідав про насильство над дітьми, зазначали повну безправність дитини й відсутність контролю з боку керівництва закладів, органів освіти, яким підпорядковані заклади, органів опіки і піклування за місцем розташування закладу. Це свідчить про декларативність чинного в Україні законодавства з питань здійснення контрольних функцій за перебуванням дітей в інтернатних закладах¹⁶.

На жаль, і в звичайних загальноосвітніх закладах фізичне насильство досить поширене. Часто це відбувається під час з'ясування стосунків між старшими й молодшими школярами однієї школи. Частота таких проявів викликала необхідність прийняття спеціального підзаконного акту — наказу Міністерства освіти та науки України «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми» від 25.12.2006 № 844.

Незалежно від того, хто чинить фізичне насильство над дитиною, одним із руйнівних наслідків цих дій є виникнення жорстокості у скривдженій дитини і мрії про помсту. Важко уявити, щоб дитина, яка зростала, страждаючи від фізичного болю, страху, гіркоти образ, у дорослому віці змогла робити таке своїм дітям. Проте в більшості випадків саме так і відбувається, тому що набутий досвід, навіть вкрай негативний, як правило, відображається в наступному поколінні.

У контексті теми нашого дослідження необхідно зважати на те, що діти-жертви фізичного насильства часто втрачають здатність опиратися насильству, повагу до свого тіла, що обумовлює в них віктимну поведінку при справжній загрозі сексуальної експлуатації, використання їх у порнографічному бізнесі, проституції, торгівлі людьми тощо.

¹⁶ Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування). — 2010 р.

Економічне насильство над дітьми: сутність проблеми, наслідки

Економічне насильство полягає в навмисному позбавленні одним членом сім'ї іншого житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має право, передбачене законом, що може призвести до його смерті, порушити фізичне чи психічне здоров'я (Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»).

В Україні спостерігаються два види економічного насильства над особою: одне — внутрішньосімейне, про яке йшлося вище, а друге — позасімейне, з боку роботодавців, незалежно від форми власності підприємства, на якому працює член сім'ї.

Позасімейне економічне насильство проявляється в невиплаті заробітної плати, інших виплат та в отриманні заробітної плати, меншої за прожитковий мінімум, що в період фінансової кризи відчуває значна кількість українців. У результаті виникає нерівність серед громадян у доступі до матеріальних і фінансових ресурсів, неможливість своєю працею забезпечити основні потреби людини: житло, медичне обслуговування, сучасний рівень освіти для дітей, здорове харчування тощо. Як наслідок, відбувається неприродне, глибоке розшарування суспільства.

Отже, якщо батьки або особи, які їх заміняють, свідомо не задовольняють потреби дитини, така дитина перебуває в умовах жорстокого поводження, зокрема економічного насильства над нею або ігнорування її основних потреб. Крім цього, дитина може стати жертвою економічного насильства, коли сім'я, в якій вона проживає, не має фінансових ресурсів чи доступу до необхідних соціальних послуг і не здатна забезпечити її нормальний розвиток. Тоді джерелом економічного насильства над дитиною виступають не члени її сім'ї, а інші особи.

Поширення бідності в сім'ях із дітьми і економічного насильства над дітьми — це взаємозв'язані процеси¹⁷.

Отже, проблема подолання бідності в нашій країні залишається надзвичайно актуальною. Повністю подолати її неможливо в жодному суспільстві, а насамперед у країні з перехідною економікою. Це явище слід контролювати й регулювати, бо бідність стає соціальною проблемою тоді, коли виходить з-під державного контролю, триває безперервно і охоплює значну частину суспільства.

Міжнародні експерти помітили, що бідність в Україні, як і в усіх країнах СНД, відрізняється від бідності в інших країнах світу. На пострадянському просторі вбогість співіснує з високорозвинутою промисловістю, кваліфікованою робочою силою та порівняно низьким безробіттям. Для сучасної України бідність стала також фактором поляризації суспільства, його поділу на дуже заможних і

¹⁷ Карпачова Н. Найболючішим викликом сучасності є бідність. Вона концентрує в собі всю проблематику прав людини в Україні. — www.ua-pravda.com

дуже бідних при катастрофічному зменшенні середнього прошарку суспільства. За результатами досліджень, співвідношення доходів багатих українців з найбіднішими складає 30:1 (в країнах ЄС — 5,7:1).

Бідність визначається як нездатність внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, властивий конкретному суспільству в конкретний період часу. Саме через бідність неможливо реалізувати більшість прав людини, зокрема й прав дитини. За єдиними для всієї країни критеріями, найвищі рівні бідності — в Луганській і Миколаївській областях, а найнижчий — у Києві. Найгірша ситуація спостерігається в сільській місцевості, де проживає 40% населення.

Однак, незалежно від причин вчинення економічного насильства над дітьми, його наслідки завжди згубні для них і можуть негативно позначитися на долі дітей, коли вони виростуть. Адже саме в дитинстві закладаються основи для становлення особистості — знання, уміння, поведінка, здоров'я, необхідні в дорослому житті.

Актуальним є дослідження причин та проблем бідності й нерівних можливостей сімей з дітьми в Україні, проведене в 2009 році Інститутом демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України у співпраці з Українським центром соціальних реформ та Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ)¹⁸. Його результати представлено в монографії «Бідність та нерівні можливості дітей» (ред. Е. М. Лібанова). Загострення проблем бідності та нерівних можливостей сімей із дітьми в Україні на цьому етапі розвитку викликане входженням нашої держави в нову світову економічну кризу, що привело до спаду в економіці країни, скорочення обсягів бюджетного фінансування, зниження доходів населення, підвищення цін на товари споживання й послуги тощо. Ці процеси та їх наслідки позначилися на рівні життя українців. Матеріальні умови погіршилися в багатьох сімей із дітьми, значна частина їх опинилася в умовах бідності.

Бідність буває:

- монетарною (коли немає фінансових ресурсів для нормального забезпечення життя);
- деприваційною (коли умови життя погані, немає доступу до соціальних благ і це не пов'язано або частково пов'язано з матеріальними можливостями сім'ї).

Добробут та рівень матеріального становища сім'ї здебільшого залежить від кількості дітей та їх віку, чи працюють дорослі, які доходи і витрати сім'ї тощо. Насамперед ці показники важливі для визначення монетарної бідності. З появою першої дитини доходи членів родини перерозподіляються з урахуванням її потреб, народження другої та наступних дітей ще більше посилюють навантаження

¹⁸ Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / Черенько Л. М., Полякова С. В., Реут А. Г. та ін.; за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. — 288 с.

на дорослих членів сім'ї та збільшують її ризики стати бідною (ймовірність втратити можливість нормального життя за сучасними стандартами).

Сім'ї з дітьми мають нижчий рівень матеріального забезпечення, порівняно з родинами без дітей, і можуть швидше стати бідними. Якщо умовно ризик бідності в сім'ї з однією дитиною прирівняти до одиниці, то із двома дітьми він зростає до 1,5, а з появою третьої дитини — до 2,37. Це означає, що поява в сім'ї другої дитини підвищує ризик бідності на 50%, а третьої — на 59,1%. В найгіршому матеріальному становищі перебувають багатодітні сім'ї.

Іншим важливим чинником рівня матеріального забезпечення сімей із дітьми та їхніх можливостей є трудова зайнятість та отримання прибутків. В умовах глобальної економічної кризи, коли слово «безробіття» стало часто вживаним словом у нашій країні, значна кількість українців опинилися перед загрозою втратити роботу та заробітну плату. У 2010 році рівень безробіття в Україні, за методологією Міжнародної організації праці, залишається високим і становить 9%.

Справжньою бідною для сімей із дітьми обертається несвоєчасна виплата зароблених коштів. У середині 2010 року заборгованість із виплати заробітних плат становила 1,8 млрд грн. Низькі зарплати та їх несвоєчасна виплата є вагомою причиною поширення бідності серед населення та соціальної напруги в суспільстві.

Крім того, бідність по-українськи має свої особливості. Заробітна плата не застраховує працівника та його сім'ю від бідності. Якщо у світі малі прибутки не завжди гарантують добробут і процвітання, але не допускають бідності в сім'ї, то в Україні навіть вища освіта й стабільна робота не є запорукою отримання такого рівня доходів, який дозволив би гідно утримувати родину, особливо з дітьми. Значна частина українців, які вважаються бідними, працюють у бюджетній сфері — учителями, лікарями, соціальними працівниками, вихователями тощо. На сьогодні рівень монетарної бідності серед тих, хто працює, можна вважати високим (26,6%), урахувавши, що саме ці люди економічно активні та є основними платниками податків.

Безробіття та низький рівень оплати праці є одними з причин масової трудової міграції, яка, за даними дослідження Українського центру соціальних реформ, становить понад 5% населення працездатного віку, особливо з сільської місцевості та західних областей.

За оцінками експертів, сьогодні понад 5,5 млн українських громадян перебувають за кордоном як трудові мігранти. Переважна більшість із них є батьками і основною причиною міграції визначають виконання батьківських обов'язків — утримання своїх дітей. Міграція є надзвичайно шкідливим явищем, оскільки не вирішує, а ускладнює проблеми дітей, тому що до економічних труднощів таких сімей додаються важкі психологічні випробовування — втрата зв'язків з батьками, руйнування подружніх та батьківсько-дитячих стосунків тощо.

Результати дослідження¹⁹ щодо проблем дітей трудових мігрантів показали, що в більшості дітей, батьки яких змушені виїхати за кордон на заробітки, поведінка змінилася в негативних бік. Вони пропускають заняття без поважної причини, в них знижується успішність в навчанні, вони стають агресивними та неспокійними, починають вживати алкоголь та наркотики, курити. Самостійність та відповідальність, зростання поваги до батьків було зафіксовано в малої частини дітей.

Проблеми дітей трудових мігрантів здебільшого носять психологічний характер. Зокрема, це сум за батьками, неможливість звернутися до них за порадою, пригнічений стан, нестача батьківської ласки. При цьому, як зазначають фахівці, рівень довіри учнів та їх соціального оточення до школи й соціальних служб в Україні є низьким.

Проблеми трудової міграції охопили населення і міст, і сіл. Офіційна ситуація із зайнятістю сільського населення позитивніша за справжню, тому що, за міжнародною методологією, люди, які працюють на власній присадибній ділянці, вважаються зайнятими. Фактично ж, близько 70% працездатних жителів сільської місцевості зайняті в неофіційному секторі економіки, отже, не захищені трудовим законодавством і не мають соціального страхування. Ці обставини та відсутність роботи спричинили міграцію сільського населення, особливо молоді, в міста і за кордон.

Отже, бідність у сім'ях із дітьми насамперед пов'язана з економічними причинами, зокрема з низькою оплатою праці в країні, коли батьки, які працюють, не в змозі задовольнити потреби навіть однієї дитини.

За даними Державного комітету статистики, на початку 2010 року в Україні проживало близько 13,5 млн сімей; 6,9 млн родин виховують дітей віком до 18 років; 2,3 млн сімей є неповними, де дітей виховує один із батьків, частіше — мати; багатодітних сімей — 396,2 тис.; 118,2 тис. родин є малозабезпеченими. При цьому в 85% малозабезпечених сімей лише один з батьків працює; близько 249 тис. дітей проживають у сім'ях, де ніхто з дорослих не працює.

Щоб забезпечити необхідні умови для дітей з бідних сімей, в яких дохід на одного члена сім'ї менший за прожитковий мінімум на відповідний період, держава надає грошову допомогу таким сім'ям, витрачаючи великі фінансові ресурси, хоч сума допомоги на дітей значно не досягає прожиткового мінімуму і витрат на потреби сімей з дітьми. Ризики бідності серед сімей із дітьми зараз залишаються значно вищими за середні по країні.

Економічне насильство небезпечне для дитини будь-якого віку, оскільки обмежує процеси фізичного розвитку і соціалізації.

¹⁹ Дослідження Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна» у співпраці з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка щодо проблем дітей трудових мігрантів. — <http://human-rights.unian.net/ukr/detail>

Особливо небезпечний прояв економічного насильства над дитиною в ранній період дитинства, оскільки дитина повністю залежить від волі дорослого та його ставлення до безпеки дитини. З'явившись на світ, дитина потребує насамперед їжі (особливо грудного вигодовування), гігієни, одягу, житла, правильного догляду, безпечної обстановки та піклування. Нехтування хоча б однією із цих потреб може бути смертельно небезпечним для дитини, оскільки, як правило немовлята і діти раннього віку ізольовані від інших спільнот і перебувають наодинці з дорослими. Дитина, як правило, не відвідує дошкільний заклад або інші установи, де могли б звернути увагу на постійну нереалізацію основних потреб дитини. Саме тому наслідки економічного насильства інколи стають для таких дітей фатальними.

У цей період важливо повноцінно годувати дитину, загартовувати й виховувати фізично, бо приблизно в середині грудного періоду вона втрачає той природний імунітет, який отримала від матері під час грудного вигодовування, і за неправильного догляду може бути вразливою до хвороб.

Незабезпечення в цей період основних потреб дитини може призвести не лише до шкоди її фізичному та психічному здоров'ю, але й загрожувати життю. Ураховуючи особливості розвитку дітей у ранній період дитинства, необхідно забезпечити постійний медичний огляд дітей за місцем їх проживання. Кожна дитина має перебувати на обліку в дільничного педіатра, і не рідше одного разу на місяць проходити медичне обстеження в дитячій поліклініці. Вага, ріст, колір шкіри, емоційний стан, зовнішній вигляд дитини, ставлення до неї батьків, родичів — це ті показники, за якими медичні працівники зможуть не лише вчасно виявити відхилення в здоров'ї дитини, а й розпізнати соціальні проблеми маленького пацієнта. Під посиленням нагляду медиків та соціальних працівників повинні перебувати діти, які виховуються в сім'ях, що опинилися в складних життєвих обставинах з причин безробіття, бідності, насильства в сім'ї, низької медичної культури батьків, схильності батьків до вживання алкоголю, наркотиків, а також юного віку батьків і через це відсутності в них навичок вигодовування дитини тощо.

Так, саме з однієї з цих причин на Донеччині від виснаження помер шестимісячний хлопчик. За півроку свого життя він набрав усього 100 грам ваги, шлунок дитини майже висох. 20-річна мати, яка ще в підлітковому віці залишилась сиротою, в цей час перебувала на 6-му місяці вагітності і тільки після смерті дитини усвідомила, що не знала, що робити з дитиною. Грошей у сім'ї ледве вистачало. Проживаючи із громадянським чоловіком та дитиною, жінка отримувала сирітську пенсію і виплати на новонародженого — за місяць виходило близько півтори тисячі гривень. Після народження дитини лікар-педіатр у молоду сім'ю не навідався ні разу. Очевидно, ця сім'я не перебувала й на обліку центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді²⁰.

²⁰ «Молодая мамаша довела младенца до голодной смерти — желудок ребенка почти высох». — <http://dnepr.info/news/scandals>

Значна кількість сімей, які виховують дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, через бідність не має можливості дати їм дошкільну освіту. Крім цього, це пов'язано й з недостатньою кількістю дошкільних закладів або місць у них. Особливо це стосується сільських дітей — лише 31% із них відвідують дошкільні заклади.

Дуже гострою на сьогодні є проблема нестачі місць у дитячих дошкільних закладах. Батьки записуються «у чергу» в садочок у перші місяці після народження дитини. Це питання актуальне приблизно для 2 млн сімей із дітьми (рис.1).

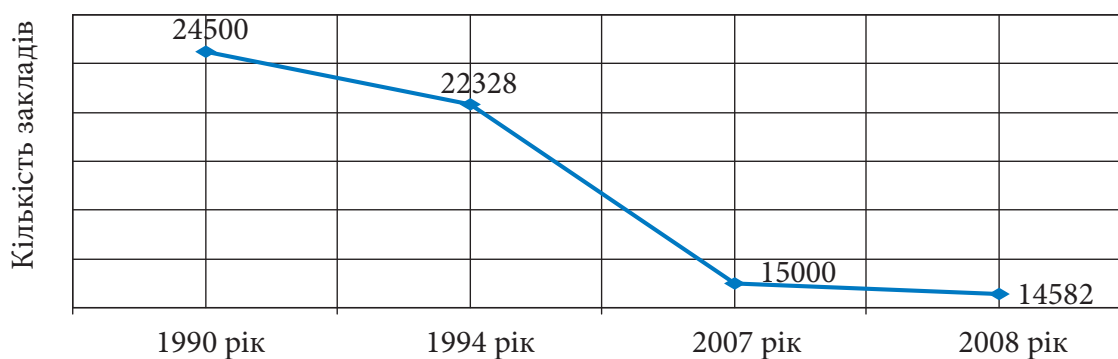

Рис.1. Кількість дошкільних навчальних закладів в Україні
(за даними Державної служби статистики України)

Зменшення кількості дитячих садків обмежує доступ дітей до дошкільної освіти. Багато дітей з малозабезпечених сімей перебувають у дитсадку завдяки соціальній допомозі.

У сільській місцевості майже чверть (23%) дошкільних закладів перевантажені: на 100 місць припадає 130 і більше дітей, у містах перевантажено більше половини дошкільних закладів: на 100 місць нараховували від 130 до 150 дітей.

Це завдає невиправних втрат для соціалізації великої кількості дітей. Адже, коли дитина ще до школи засвоїть правила поведінки в дитячому колективі, оволодіє навичками письма, лічби, малювання, ліплення та багатьма іншими, вона легше адаптується до умов навчання в першому класі, матиме кращі успіхи в оволодінні шкільною програмою, значно менше проблем у стосунках зі школярами. Дитина, яка не відвідувала дошкільний заклад, у школі, як правило, важче засвоює програмний матеріал, має труднощі у спілкуванні з дітьми та дорослими, ускладнено оволодіває правилами поведінки в колективі, яких не знала.

Тривале перебування в пригніченому настрої може призвести до стійкого небажання відвідувати школу, поганих оцінок, віктимних проявів у поведінці і навіть бродяжництва. Таким чином, позбавлення дітей можливості відвідувати дошкільні заклади може спричинити відхилення в їх розвитку та взаємовідносинах з оточуючими.

Як ми вже зазначали, харчування є одним із факторів, які мають вирішальний вплив на формування здоров'я дитини в усі вікові періоди її розвитку. Не є винятком старший шкільний, або підлітковий період (від 12–13 до 17–18 років),

коли в хлопчиків та дівчаток швидкими темпами збільшується ріст і маса тіла, розвивається м'язова та кісткова система. Низькокалорійне харчування в цей період розвитку негативно позначається на фізичному стані підлітків, їх зовнішньому вигляді.

За оцінками ВООЗ, оптимальна норма харчування для однієї людини повинна складати 2400–2500 кілокалорій на добу, споживання 2100 кілокалорій на добу є межею бідності. Якщо людина споживає 1000 кілокалорій на добу, в її організмі відбуваються незворотні процеси, які шкодять здоров'ю і життю. За станом на 2007 рік, понад 14% населення або кожне п'яте домогосподарство з дітьми (14% від загальної кількості сімей із дітьми) щоденно неповноцінно харчувалися, отримуючи 2100 кілокалорій на добу.

Наслідком обмеженого харчування в бідних сім'ях є «білковий голод», коли основними є дешеві продукти зі значним вмістом жирів та недостатнім вмістом білків, зокрема картопля, олія, хліб. Діти, що зростають в бідності, мають мінімальне або й нижче за мінімальне харчування.

Крім того, бідність є причиною значних психологічних проблем підлітків. Через відсутність коштів батьки не можуть їм купити те, що мають і чим хизуються ровесники з заможніших родин (мобільні телефони, плеєри, диски, комп'ютери, велосипеди, стильний одяг та взуття, біжутерію, гігієнічні засоби тощо). Таким чином бідність стає й причиною для соціальної ізоляції дітей з малозабезпечених сімей. Через це діти нерідко відчують себе менш важливими в молодіжному середовищі, почуваються невпевнено при спілкуванні з однокласниками і, в результаті, крім матеріальних, отримують ще й психологічні проблеми. У підлітків можуть виникати депресивні стани, відхилення в поведінці. Часто через ці причини учні з бідних сімей уже в середніх класах втрачають інтерес до навчання, не бажають відвідувати школу. Діти прагнуть яким-небудь способом отримати гроші, щоб купити омріяну річ або матеріально допомогти сім'ї, меншим братам і сестрам. Саме такі наміри сприяють залученню до найгірших форм дитячої праці, втягнення у проституцію, порнографію, сексуальну експлуатацію, нерідко — крадіжки і тяжчі злочини.

Приклад із практики. Під час відвідування багатодітної неповної сім'ї, щоб з'ясувати причину бродяжництва дітей, соціальні працівники були вражені її бідністю. Окрім кількох залізних ліжок та стільців, на яких був розкиданий одяг, у будинку фактично нічого не було. Троє хлопчиків різного шкільного віку бігали між ліжками, гралися з кошенятами. Із продуктів сім'я мала трохи картоплі, олії й вермішелі. На питання про те, де найстарша 18-річна донька, мати, трохи ніяковіючи, сказала, що вона... «трасовичка» і зараз із подругами на трасі. У щоденній боротьбі за виживання іноді зникають поняття моралі, честі, гідності, людина звикає до ситуацій, до яких, здавалося б, звикнути не можливо.

Багато дітей із бідних сімей з дитинства вміють долати життєві труднощі, багато працюють над собою, гарно вчаться, вміють вибирати друзів, є прикладом у поведінці. Нерідко завдяки цим якостям такі діти отримують освіту, створюють

гарну сім'ю й стають успішними в житті. Для становлення особистості дитини часто вирішальним є доброзичливий сімейний мікроклімат, а не матеріальний стан сім'ї.

Багато сімей у нашій країні не витримують випробувань бідністю. Відомі психологи Л. С. Виготський, А. Н. Леонтьєва, Д. Б. Ельконін довели зв'язок між психічним розвитком дитини та її емоційними контактами із близькими людьми. Тривале перебування в умовах злиднів, постійна боротьба за виживання, необхідність багато й важко працювати, щоб задовольнити хоча б фізичні потреби дітей, психологічно виснажує всіх членів сім'ї, призводить до того, що духовний розвиток дитини залишається поза увагою батьків. Знервованість, роздратованість, грубість, сварки, відсутність милосердя в стосунках між членами сімей є причиною депресивних станів у батьків та дітей, байдужості до інтересів і проблем дітей з боку батьків. Часто сімейний мікроклімат та становище дітей стають нестерпними через алкоголізм, аморальну поведінку дорослих членів сім'ї. У таких сім'ях діти страждають не лише від бідності, а й від умисного ігнорування їхніх основних потреб у їжі, медичній допомозі, позбавленні житла, освіти.

Відсутність доброзичливого ставлення та піклування про дитину, не розуміння її проблем негативно впливає на психічний розвиток дитини і є фактором ризику для виникнення психопатичних розладів: відхилення в пізнавальній діяльності, розлади у взаємостосунках, соціальному функціонуванні, низька самооцінка тощо.

Такі сім'ї, як правило, соціально ізольовані, не отримують інформації, зокрема про виховання дітей, не користуються пільгами та послугами для малозабезпечених.

К. Хоббс і Х. Хенкс класифікували ознаки фізичного та психічного розвитку дитини, які є наслідком тривалого перебування дитини в умовах бідності та ігнорування її основних потреб.

Ознаки фізичного розвитку:

- тіло худе, виснажене, тонкий підшкірний жировий шар, худі руки й ноги;
- ступні та долоні можуть бути набряклі, почервонілі й холодні;
- живіт великий надутий;
- волосся тьмяне, тонке, висить пасмами, випадає;
- фізичний розвиток має відхилення, враховуючи неправильну поставу.

Ознаки психологічного розвитку:

- затримка в розвитку моторного, мовного, інтелектуального, соціального, поведінкового компонентів;
- емоційна сфера: розгубленість, тривожність, пригніченість, емоційна пасивність, депресія, плаксивість, мовчазність, схильність до самотності, негативізм.

Такий стан своїх дітей батьки часто пояснюють надмірною рухливістю, спадковістю (у нас у сім'ї всі худорляві), особливістю дитячого організму, який сам набере вагу, потрібну дитині тощо. На жаль, педагогів, медичних, соціальних

працівників задовольняють такі пояснення батьків і вони не шукають причину затримки фізичного та психічного розвитку дитини. Низький професійний рівень спеціалістів та їх небажання або невміння з'ясувати причини відставання у фізичному та психічному розвитку, для дітей стає справжнім горем — вони не отримують фахову допомогу.

До ігнорування основних потреб дітей також належить несвоєчасне звернення батьків по медичну допомогу, коли дитина захворіє, необґрунтована відмова від щеплень, від звернення до психолога при відхиленнях у поведінці, емоційних розладах. Усе частіше трапляються випадки, коли батьки не піклуються про те, щоб їх діти отримали освіту. За Сімейним кодексом України це є їхнім обов'язком.

Іншою важливою складовою бідності дітей є депривація (погані умови життя). Виявити всіх дітей, які живуть у бідності, лише за наявністю коштів у сім'ї не можливо.

Бідність та нерівні можливості можна визначити за доступністю послуг з охорони здоров'я й освіти, соціальних послуг тощо. Якщо поряд з домом немає школи або дошкільного закладу, регулярного транспортного сполучення, перукарні, лазні, майстерні з ремонту одягу чи взуття, це негативно впливає на розвиток дітей, навіть якщо вони з забезпечених сімей. За таких умов діти мають проблеми зі своєчасним отриманням якісних медичних послуг чи регулярним відвідуванням школи або дошкільного закладу. Такі ситуації не завжди викликані відсутністю коштів або їх недостатністю.

Бідними за позбавленнями або деприваціями вважаються діти, які мають не менше 4 депривацій. В Україні налічується 31% дітей (2,8 млн дітей), які потерпають від 4 і більше позбавлень. В особливо несприятливих умовах проживають багатодітні сім'ї, оскільки на бідність за деприваціями, як і на монетарну бідність, впливає кількість дітей у сім'ї.

Щоб визначити межі бідності дитини за ознакою позбавлень, необхідно проаналізувати забезпечення її основних потреб — у житлі, медичному обслуговуванні, освіті тощо. Дитина, бідна за позбавленнями, може не мати необхідних предметів, не користуватися необхідними послугами.

Найвищий рівень позбавлень, майже однаковий як для сільських, так і для міських сімей із дітьми, спостерігається у сфері охорони здоров'я. Сільські й міські діти можуть захворіти на інфекційні хвороби, якщо не зробити щеплення. І одні, й інші через нестачу коштів не мають доступу до дорогих медичних послуг та ліків, якщо тяжко захворіють. Припинення медичних оглядів дітей, спрямованих на вчасне виявлення змін у дитячому організмі і попередження хвороб, викликаних незбалансованим харчуванням, відсутністю вітамінів, погіршенням екологічного стану навколишнього середовища, негативно позначилося на стані захворюваності дітей.

У 2009 році, порівняно з 2000 роком, кількість уперше виявлених у дітей випадків захворювання за всіма хворобами зросла на 17% (в розрахунку на 100 тис. дітей віком до 17 років включно). Збільшилась кількість дітей з хворобами крові

й кровотворних органів, новоутвореннями, захворюваннями кістково-м'язової й сполучної тканини, сечостатевої системи, органів травлення, серцево-судинних хворобами, тобто захворюваннями, які здебільшого мають хронічний характер і є неприродними для дітей. Протягом останніх років є надзвичайно актуальним поширення інфекційних хвороб, насамперед ВІЛ та туберкульозу.

Під час кризових явищ та зменшення бюджетних можливостей фінансування дитячих програм не може стати пріоритетом державної політики в найближчі роки. Суттєво зменшилося фінансування медичних заходів проти туберкульозу, лікування та профілактики СНІДу, лікування онкологічних хвороб тощо.

Медико-соціальний патронаж сімей груп соціального ризику, в яких рівень дитячої смерті є високим, потребує поліпшення, адже певна частина смертей дітей обумовлена неналежним доглядом, незадовільним харчуванням та санітарно-гігієнічним станом.

Чимало дітей з сільської місцевості, де немає яких-небудь медичних закладів, позбавлені своєчасних і якісних медичних послуг. З вересня 2010 року за наказом Міністерства освіти та науки України відновлено регулярні медичні огляди дітей і дорослих.

Українські діти не мають проблем з отриманням середньої освіти, за винятком невеликих сіл, в яких ніколи не було своєї школи або ж її закрили через невелику кількість учнів. Для дітей 16–17 років з сільських сімей виникають складнощі в отриманні професійної освіти. Основними причинами є доступ до закладів професійних училищ, відсутність коштів на проїзд та оренду житла тощо. Через ці депривації підлітки змушені йти працювати відразу після закінчення школи. Бідність впливає на якість освіти.

Житлові умови є деприваціями, які переважно притаманні міським, а не сільським дітям. Саме міські сім'ї з дітьми дуже потерпають від малої житлової площі, власний простір багатьох дітей в таких сім'ях обмежений. За статистичними показниками, кожен дев'ятий міський мешканець із сім'ї з дітьми проживає на площі, меншій за 5 м². Сільське населення більше потерпає від відсутності зручностей у житлі. Усі житлові негаразди негативно позначаються на домашньому побуті й загалом на мікрокліматі сім'ї.

Питання житла актуальне для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливо випускників інтернатних закладів. Нерідко такі діти є власниками чи співвласниками осель своїх, позбавлених батьківських прав, батьків. Після закінчення інтернатних закладів випускники не хочуть повертатися до свої домівок, часто занедбаних, без присадибних земельних ділянок, приватизованих за час їхньої відсутності іншими особами, без перспективи знайти роботу. Незважаючи на вимоги законодавства щодо позачергового забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, органи опіки та піклування, які не мають обмежені житлові ресурси, у кращому випадку надають їм соціальне житло або влаштовують у гуртожитки за місцем працевлаштування. Якщо вчорашній випускник, часто ще неповнолітній, з якихось причин звільня-

ється з роботи, йому слід виселитися з гуртожитку і потім свої житлові питання вирішувати самому.

За показниками монетарної бідності та бідності за позбавленнями, кожна третя (!) сім'я з дітьми в Україні бідна й не може забезпечити середні стандарти рівня життя для своєї дитей.

Серед загальної проблеми бідності питання дитячої бідності стоїть особливо гостро. Економічне насильство завжди згубно впливає на дитину, і байдуже, в якому віці дитина його зазнала. Чим довше дитина перебуває під його впливом, тим це гірше для неї. Звуження виконання державних програм, особливо в сфері охорони здоров'я, соціального захисту, молодіжної політики, повільне запровадження в суспільстві засад здорового способу життя, недостатність впливу інформаційно-освітніх програм, поширеність тютюнокуріння, вживання алкоголю й наркотичних речовин, поширення ризикової статевої поведінки серед дітей та молоді обертається поширенням у суспільстві негативних тенденцій аж до використання дітей в порноіндустрії і проституції.

Сексуальне насильство над дітьми: сутність проблеми, наслідки

Сексуальне насильство над дітьми — це ще один тяжкий вид жорстокого поводження з дітьми, жертв якого в Україні стає дедалі більше. Проблема позбавлення багатьох дітей права на захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень, задекларованого Конвенцією ООН про права дитини (ст. 34), Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії, ратифікованих Україною та відповідним національним законодавством, є актуальною для українського суспільства.

Сьогодні наша країна славиться у світі не лише як постачальник чоловіків, жінок і дітей для примусової праці та сексуальної експлуатації, а також як світовий центр дитячого порно. Нещодавно розкрито велику міжнародну порномережу, в якій із 23 задіяних дітей 21 дитина була з України. Організатор порномережі — 42-річний громадянин Італії Сержіо Марцола. Клієнти С. Марцоли проживали в 19 країнах світу — Великобританії, Франції, Іспанії, Швеції, Бельгії тощо. Заарештовано 92 педофіла з 8 країн²¹.

Рада Європи занепокоїлася поширенням сексуального насильства над дітьми. Заступник генерального секретаря цієї організації Мод де Бур-Букіккіо на конференції, присвяченій захисту дітей від насильства, заявила, що кожна п'ята дитина в Європі зазнає сексуального насильства. Вона підкреслила, що захист ді-

²¹ «Україна стала мировим центром детского порно». – <http://for-ua.com/ukraine/2007/11/07/095744.html>

тей від усіх форм насильства повинен стати політичним пріоритетом для країн-членів Ради Європи, а виконання міжнародних конвенцій, зокрема Європейської конвенції з прав людини (1950 р.), з переліком конкретних заходів з протидії насильству над дітьми та механізмами відслідковування і оцінювання стану їх виконання — умовою для досягнення цієї цілі.

Сексуальне насильство над дітьми є латентним (тобто прихованим), але не рідкісним явищем. Його результат — десятки, сотні загиблих дітей, їх покалічені душі та життя. За даними американських дослідників, від 7 до 36% жінок і від 3 до 29% чоловіків у дитинстві піддавались цьому виду жорстокого поводження²².

Останнім часом українські дослідники також зробили спроби виявити масштаби сексуального насильства над дітьми. За результатами опитування, проведеного Київським центром планування сім'ї та сексології в різних регіонах України, кожна п'ята опитана дівчина та кожний сьомий юнак визнали себе об'єктами небажаних дотиків сексуального характеру, а кожна третя дівчинка шкільного віку пережила досвід сексуальних домагань²³. Визначення основних понять щодо сексуального насильства наведені у Факультативному протоколі до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії.

Торгівля дітьми — це будь-який акт або угода, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб із метою її експлуатації за винагороду чи інше відшкодування²⁴.

Дитяча проституція — використання дитини з метою дій сексуального характеру для отримання оплати чи іншої винагороди в будь-якій формі.

Дитяча порнографія — будь-яке, незалежно від форми, представлення дитини, що бере участь у реальних чи змодельованих відверто сексуальних діях, або будь-яке зображення статевих органів дитини із сексуальними намірами.

Перше комплексне дослідження оцінки масштабів сексуального насильства над дітьми, дитячої проституції, порнографії та продажу дітей в Україні, яке на замовлення ЮНІСЕФ у 2009 році провів Центр соціальних експертиз Інституту соціології. Незважаючи на багато суперечливих моментів, воно дає уявлення про існування цієї проблеми.²⁵

²² Говорун Т., Кікенежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Навч. посіб. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 1999. — 384 с.

²³ «Проблеми насильства над дітьми». — <http://familytimes.com.ua>

²⁴ Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії.

²⁵ Звіт про соціологічне дослідження «Проведення комплексної оцінки масштабів продажу дітей, дитячої проституції та порнографії в Україні. Етап 2: Результати опитування дітей з груп підвищеного ризику постраждати від торгівлі дітьми, дитячої проституції та порнографії». — Київ. — 2009.

Опитування дітей 14–18 років виявило, що 11% із них показували своє оголене тіло, понад 10% дозволяли доторкнутися до його оголених частин, 7,8% займалися сексом за гроші, речі чи якісь послуги, 3,2% дітей погодилися сфотографуватися або знятися у фільмі в оголеному вигляді. За оцінками експертів, сьогодні до різних дій сексуального характеру залучають навіть дітей семи-дев'яти років, підлітки від 12—13 років і старші частіше стають жертвами таких злочинів.

В цьому дослідженні соціологи розділили суб'єктів пропозицій сексуального характеру на чотири групи. До першої ввійшли родичі, сусіди і знайомі (вітчим, дядько, зведений брат, сусід, старша сестра, мамині друзі тощо); до другої — незнайомі чоловіки і жінки в парадних, на вокзалах, ринках, зупинках, дорогах тощо; до третьої — друзі і знайомі старшокласники; до четвертої — роботодавці, працівники ринку, «серйозні люди».

У всіх регіонах України поширене сексуальне насильство. В західних областях України, де високий рівень релігійності, сексуальне насильство над дітьми відбувається значно рідше.

Проблему сексуального насильства над дітьми в нашій країні особливо останнім часом активно висвітлюють ЗМІ. Збільшення повідомлень про це може обумовлюватися не лише зростанням кількості сексуальних злочинів проти дітей, а й змінами в ставленні суспільства до цих злочинів, зокрема подолання жертвами сексуального насильства почуття сорому та страху розповісти про це батькам або іншим людям.

В офіційній статистиці, яка ґрунтується на даних Міністерства внутрішніх справ України, не зовсім точно відображено справжній стан сексуального насильства над дітьми, оскільки там враховано лише завершені кримінальні справи (рис. 2).

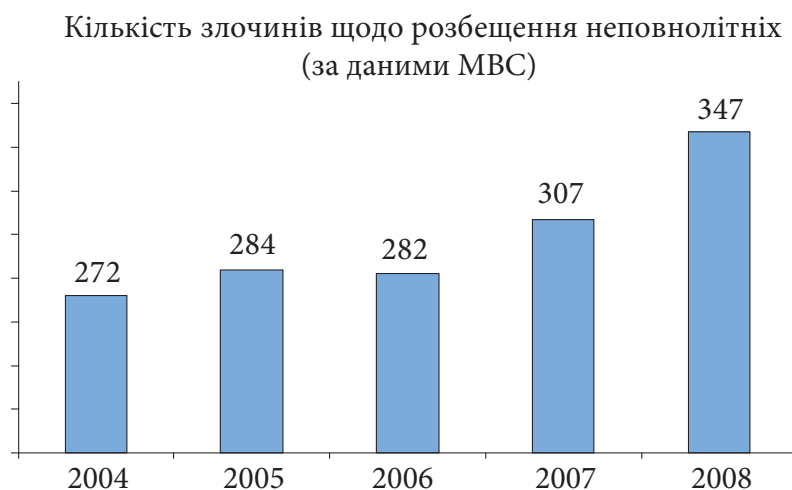

Рис. 2. Кількість злочинів щодо розбещення неповнолітніх
(за даними Міністерства внутрішніх справ України)

Даних про кількість порушених кримінальних справ про вчинення сексуального насильства над дітьми немає. Навіть неможливо уявити, скільки випадків

сексуальної наруги над дітьми приховується. Особливо багато випадків сексуального насильства над дітьми, які вчиняються в сім'ях насамперед через залежність дітей від батьків і їхню безвідмовність та довіру до дорослих, залишається поза увагою правоохоронних органів, Ця ситуація характерна не лише для нашої країни, а й для Росії, країн Західної Європи тощо.

З названих та інших причин кримінальні справи про торгівлю дітьми, дитячу проституцію та порнографію з метою комерційної сексуальної експлуатації дітей, вчинення інших злочинів проти статевої свободи й статевої недоторканості дитини в наших судах майже не розглядаються, можливо, за винятком 2–3% від їх загальної кількості. А це лише незначний відсоток сексуального насильства над дітьми. Якщо в рідкісних випадках справа й доходить до суду, то, як правило, у процесі розгляду її закривають, оскільки довести провину підсудного дуже складно.

По-перше, визначити сексуальне насильство стосовно дитини, коли немає свідків, а судово-медична експертиза не підтвердила злочин на 100% — неможливо; розтління й розбещення дітей довести складніше, ніж факт статевих зносин із дитиною.

По-друге, судова процедура, як і попереднє слідство, дуже сильно впливає на дитину та її сім'ю. Дитині-жертві доводиться безліч разів детально розповідати в різних інстанціях про те, що з нею сталося. Це витримує не кожний дорослий, а про дитину не може бути й мови. Тому батьки найчастіше самотужки борються з горем і несуть його самі, а гвалтівник зазвичай безкарно гуляє на волі.

Таким чином дуже мала кількість кримінальних справ з цього питання пояснюється не тим, що цих явищ у нас немає, а особливостями нашого законодавства. Адже Кримінально-процесуальний кодекс України, прийнятий ще в СРСР, незважаючи на те, що до нього постійно вносяться зміни, залишається нормативним документом, який не відповідає українським реаліям.

Нещодавно Верховна Рада України ухвалила зміни до Кримінального кодексу України про посилення відповідальності за вчинення сексуальних злочинів проти дітей. Але це нічого не змінило, оскільки виявлення таких випадків, збирання свідчень потерпілих, процедура подання їх у суд та забезпечення психологічного й правового захисту розбещуваних і зґвалтованих дітей залишається такою, як і раніше, а більшість таких справ мають недостатньо доказів.

Наприклад, судова тяганина з розгляду однієї такої справ — про сексуальне насильство батька над малолітньою дитиною триває третій рік поспіль. Незважаючи на висновки медичної та психологічної експертиз про факт зґвалтування дитини, суд декілька разів вимагав її повторного обстеження. Ця обставина, а також тиск, погрози й навіть напади на її родину з боку захисників злочинця, що, як правило, супроводжує подібні справи, ще більше ускладнили посттравматичний стан жертви. Усе разом порушило фізичне та психічне здоров'я дитини. Не вміючи через малий вік описати свій душевний стан, дитина часто просто кричала. У сім років вона перестала реагувати на своє ім'я й у встановленому

порядку його змінили. Трохи згодом дитину перевели на індивідуальну форму навчання. Це лише декілька моментів з того, що переживає жертва насильства та її близькі. Батька-злочинця випустили з-під варти, коли судовий процес ще тривав. У зв'язку з недостатністю доказів його звинуватили у менш тяжкому злочині, за який він уже відбув термін покарання.

Недосконала практика розгляду справ про сексуальне насильство над дітьми в судах призводить до того, що кількість дітей, визнаних судом жертвами сексуального насильства, значно менша, ніж справжня кількість дітей, постраждалих від таких злочинів. Крім того, це дає змогу багатьом злочинцям уникнути кримінальної відповідальності за зґвалтування та розбещення дітей.

Сексуальне насильство — це втягнення дитини за її згодою чи без згоди в прямі чи непрямі дії сексуального характеру з дорослими, щоб останніми отримали сексуальне задоволення або вигоду.

З погляду прав людини, сексуальне насильство над дітьми завжди означає будь-які дії сексуального характеру з дитиною, які перевищують її розуміння й здатність у зв'язку з віком. Професор Г. Кемпе, американський педіатр, який започаткував наукове дослідження феномена жорстокого поводження з дітьми, так визначив сексуальне насильство: «Втягнення функціонально незрілих дітей і підлітків у сексуальні дії, які вони здійснюють, повністю їх не розуміючи, на які вони не здатні дати згоду або які порушують соціальне табу сімейних ролей».

До сексуального насильства належать як прямі сексуальні контакти (доторки в ділянці геніталій, грудей, чуттєвих місць поверхні шкіри, поцілунки, проникнення з допомогою пеніса, пальця, предмета в піхву, до рота або в анус), так і непрямі сексуальні контакти (демонстрація дитині оголених геніталій, грудей або сідниць, здійснення статевого акту на очах у дитини і спонукування її до здійснення подібних актів), підглядання за дитиною, коли вона здійснює інтимні процедури, а також сексуальна експлуатація, тобто втягнення дітей та підлітків у проституцію чи дії, пов'язані з виготовленням порнографічних відео чи фотоматеріалів та демонстрація порнографічних і еротичних матеріалів дітям.

Нерідко дитину чи підлітка спонукають до сексуального контакту всупереч їхній волі фізичною силою, психологічними засобами (погрозами, умовляннями, обманами, залякуваннями) або навмисним напоюванням чи отруєнням (наприклад, наркотиками), щоб привести в неієздатний стан. Жертвами зґвалтування бувають діти обох статей.

Характерною ознакою сексуального насильства, як і будь-якого іншого виду жорстокого поводження з дітьми, є посягання на автономію, гідність дитини, примушування до небажаних для неї дій.

Сексуальне насильство над дітьми є наслідком існування педофілії (від лат. *paedophilia* «потяг до малолітніх»). Це психічне збочення сексуального потягу²⁶.

²⁶ Говорун Т., Кікенежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Навч. посіб. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 1999. — 384 с.

Педофілію діагностують у людини, яка впродовж щонайменше 6-місячного терміну періодично відчуває сильний сексуальний потяг або сексуальні фантазії стосовно дітей.

Педофілом вважають людину, яка досягла щонайменше 16-річного віку і принаймні на 5 років старша за свою жертву. Переважна більшість педофілів віддають перевагу сексуальним стосункам із дівчатками, менше — з хлопчиками. Вважається, що від 3 до 5% хлопчиків та від 12 до 15% дівчаток стають жертвами педофільних актів.

Американські психологи зазначають, що жертвами педофілів у 25% випадків стають діти до шести років, у 30% — від шести до десяти, у 40% — від 11 до 13 років. Як правило, сексуальні контакти відбуваються з однією дитиною, хоча трапляються педофільні стосунки одночасно з декількома жертвами, особливо тоді, коли їхні послуги купуються за гроші.

Психологічний портрет педофіла ще мало досліджений. Здебільшого, це чоловіки 25 — 30 років, бувають старші, навіть пенсійного віку, серед яких багато малокомунікабельних із психопатичним та імпульсивним характером, але освічених осіб. Майже всі педофіли, затримані за вчинення сексуального насильства над дітьми, пояснюють свою поведінку тим, що в них не складаються інтимні стосунки з особами протилежної статі.

Невдоволення інтимним життям і соціальним статусом вони часто компенсують алкоголем, авторитаризмом та фізичною розправою над рідними. Дитинство більшості педофілів проходило в умовах відсутності емоційної прив'язаності між членами родини, зокрема між дітьми та матір'ю, часто в агресивній атмосфері, де батьки застосовували фізичні покарання або й зловживання сексуального характеру до дітей, де чоловіки, батько, брат, дід не поважали жінку — матір, бабусю, доньку.

Саме тому, педофіла, крім привабливості дитячого тіла й задоволення сексуального бажання, якому він не здатен протистояти, збуджує й прагнення ситуативно пережити поряд із беззахисною дитиною відчуття своєї самоцінності і значущості, власної сили, здатності переконувати, вмовляти, примушувати слабшого (дитину) підкорятися своїм бажанням або й жорстоко напасти на дитину, щоб зґвалтувати.

Педофіли вміло використовують дитячу довіру до дорослого, заманюючи жертву під різними приводами в зручні для приховування насильницьких актів місця — підвали, горища, закинуті будівельні майданчики або відселені будинки, де нібито народилися кошенята чи цуценята. Нерідко сексуальними збоченцями виявляються сусіди чи знайомі. Вони входять в довіру сім'ї й особисто дитини, дарують їй подарунки або навпаки залякують, а потім розбещують чи гвалтують. Щоб приховати злочин, нерідко позбавляють жертву життя.

Нещодавно на Київщині зникла семирічна школярка — дитину зґвалтували, а потім задушили мотузкою. Злочинця знайшли випадково. Виявилось, що мотузка, якою собі заподіяла смерть сусідська жінка, була такою ж, якою задуше-

но дівчинку. Саме син загиблої виявився гвалтівником і вбивцею дитини. Потім він зізнався, що в думках часто прагнув погладити колінця дівчинки, доторкнутись до дитячих груденят, статевих органів. Того ранку він чатував на дитину, й коли вона пробігала до школи повз його двір, запросив зайти на хвилику. Далі все діялося, як у фільмі жахів: повалив на підлогу, затулив рота й згвалтував. З'ясувалося, що педофіл доводився сім'ї своєї жертви кумом і допомагав розшукувати злочинця. Сам убивця ріс без батька, був пасивним і байдужим до всього, хоча мав неврівноважений характер, «вибухав» буквально через дрібниці. У школі його особливо ніхто не шанував, ні вчителі, ні учні, щось відштовхувало від нього й усіх дівчат. Але відлюдькуватість хлопця іноді сприймалася як серйозність, саме тому сусід-однополчанин запросив його на хрестини доньки²⁷.

Педофілу завжди хочеться у середовище дітей. Випадки сексуальних домагань досить поширені в навчальних закладах, особливо інтернатного типу, де діти та підлітки перебувають у закритому середовищі, а, отже, залежні від вихователя, вчителя, директора, тренера або й старшокласника. У такій ситуації дитина, навіть підліткового віку, як правило, не здатна протистояти сексуальним приставанням із боку авторитетного дорослого, які отримує у формі непристойних словесних натяків, сексуальних пропозицій або сексуальних дій: обіймів, поцілунків, доторкувань, жестів. Здебільшого вона мовчить і терпить, навіть тоді, коли сексуальні домагання завершуються розбещуванням або статевими зносинами з нею.

Жертва поступово втрачає самоповагу, впевненість у власних силах та здібностях, починає уникати компанії однолітків. Якщо ж така дитина наважується на нерівну боротьбу проти сексуальних домагань того чи іншого дорослого, її може спіткати також чимало тривог та труднощів. Адже громадська думка дуже часто захищає дорослого: він досвідчений спеціаліст, має вчену ступінь чи звання, а хто вона, що стоїть за її наклепами, чи не сама спровокувала увагу до себе?! Через те дитина, яка не знаходить підтримки, поступається сексуальним домаганням і виконує волю кривдника, боючись розголосу. У відомому в Києві педофільному скандалі ректор академії водного транспорту разом зі спільниками, заманюючи на квартиру 12–16-річних дівчаток та студенток академії, пригощали їх спиртним і примушували вступати у статеві стосунки, як з ректором, його водієм, так і запрошеними для цієї мети «партнерами». У них вилучили відеокасети й CD-диски порнографічного характеру та зі сценами насильства над дітьми, багато фотографій дівчаток. З багатьох розбещених дітей вдалося встановити особистості лише семи дівчаток, які проходять у справі як потерпілі²⁸.

²⁷ Говорун Т., Кікенежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Навч. посіб. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 1999. — 384 с.

²⁸ «Київському ректору-педофілу світить 15 років в'язниці. Поки його затримали на 2 місяці» [http //www.mozilla.com/](http://www.mozilla.com/)

Щоб заманити дітей у пастку, педофіли часто використовують інтереси та захоплення дітей, їх довіру до себе, а потім, погрожуючи розповіді «про поведінку» дітей їхнім друзям, знайомим, батькам, кривдники тримають свої жертви у покорі і задовольняють свої сексуальні забаганки. У такій ситуації опинилися троє підлітків, що цікавилися технікою та конструюванням моделей. Їх втягнув у сексуальні стосунки спортивний тренер. Після закінчення занять у секції хлопці за певні винагороди мали по черзі збуджувати його. Тренер вимагав усе нових і нових відчуттів, а хлопчики терпіли, бо боялися, що вся школа дізнається про їхню поведінку. В них змінилася поведінка, на перервах і після занять вони стали уникати однокласників. Цим зацікавились учителі, а потім і правоохоронні органи, все з'ясувалося і знущання над дітьми припинилися²⁹.

Нерідко сексуально експлуатують розумово відсталих дітей або вихованців інтернатних закладів, які мають психічні вади. Для втягнення таких дітей у сексуальні стосунки вистачає уваги дорослого, недорогих подарунків або просто залякування. У таких випадках завжди використовується залежне становище дитини від дорослого. В анамнезі осіб із психічними відхиленнями значно частіше, ніж в анамнезі осіб, які страждають іншими паталогіями, трапляються випадки сексуальної травматизації і жорстокого поводження в дитинстві.

На жаль, сім'я, як соціальне оточення, також може виступати й виступає джерелом сексуального насильства до дитини.

За законом України «Про попередження насильства в сім'ї», сексуальне насильство в сім'ї — це протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

Сексуальне насильство над дітьми в сім'ї найчастіше є інцестом — кровозмішуванням, тобто статевим зв'язком між близькими родичами. Інцест підпадає під різновид психічних та поведінкових розладів, таких як педофілія.

Поширеними є випадки інцесту, коли батько примушує доньку, а мати неповнолітнього сина (прагнучи вберегти його від випадкових інтимних зв'язків), а також брат чи сестра або інший представник кровної рідні вчиняють сексуальне насильство з метою задоволення своїх сексуальних потреб, ігноруючи вікові особливості дитини й нехтуючи своїми обов'язками її захисника. Сексуальне підкорення доньки своїм бажанням, прихованість цих стосунків додає домашньому насильникові збудження, азарту, відчуття власної важливості. Процес сексуального розбещення дитини батько цинічно трактує, як своєрідну «школу сексу» для доньки і її підготовку до сімейного життя, задовольняючи таким варварським способом потребу у владі, домінуванні, зверхності над іншими.

Хоча інцестні стосунки заборонені й Кримінальним, і Сімейним кодексами, в житті вони трапляються і є проявом сексуального насильства, що калічить пси-

²⁹ «В Евпатории задержан учитель физкультуры, развращавший мальчиков». — <http://news.allcrimea.net>

хіку, особистість дитини, спричиняє їй важкі душевні муки на все життя. Родичі, які гвалтують власних дітей, як і педофіли, які чатують на дітей поза сім'єю, є здебільшого психологічно незрілими інфантильними чоловіками. Майже завжди інцест є наслідком розладів у внутрішньосімейних стосунках, які починаються з порушення або руйнації подружніх стосунків.

У більшості випадків інцесту дитина, яка потребує емоційного тепла й хоче, щоб її любили, зважаючи на дитячий вік, сильну залежність від важливого дорослого, тендітність та проникливість кордонів власного «Я», здебільшого не здатна розпізнати сексуальні наміри, які проявляє до неї дорослий. Тому спочатку сексуальні контакти із близькою людиною (батьком або матір'ю, сестрою, братом) дитина може сприймати як увагу та особливу любов до неї, а почуття страху, гніву, приниження, відчуття болю, як необхідну плату за любов близької людини. Інцестні стосунки ґрунтуються на експлуатації дорослим ще незрілої психіки дитини (кожен знає, що дитину можна вмовити на будь-що), любові до батьків, невмінні знайти вихід зі складних ситуацій, відчутті безумовного авторитету старшого.

Сексуальний сценарій розвитку інцестних стосунків, як правило, однаковий. Спочатку дорослий проявляє велику любов до дитини й заохочує дитину до вияву любові до нього. Далі починає привчати дитину до своїх дотиків, цілувати верхню частину тіла дитини, поступово переходячи до стимулювання її ерогенних зон — грудей, низу талії, сідниць. Оральні та мануальні пестощі геніталій (подразнення клітора, погладження члена) урешті-решт завершуються статевими зносинами дорослого і дитини.

Сексуальне насильство може обмежуватися лише дотиками до тіла дитини й маніпулюванням її статевими органами без статевого акту з нею.

Частіше сексуального насильства, на думку українських психіатрів, зазнають діти — хлопчики та дівчатка — з неповних родин, особливо при входженні в сім'ю вітчима, який може ставитися до нерідних як до можливості реалізувати свої сексуальні потреби.

Досить часто дружина помічає ненормальні домагання свого нового чоловіка до власних дітей, але не наважується стати йому на перешкоді, бо хоче «зберегти сім'ю» та «мати чоловіка в домі». Так було в Луганській області. Мати тривалий час прикривала свого співмешканця з десятирічним тюремним «стажем», який гвалтував її шестирічну доньку. Навіть коли про це дізналися дідусь та бабуся, мати і їх умовила не заявляти в міліцію, оскільки насильник залякав її й примусив мовчати. Злочин розкрили завдяки батькам подружки, які дізнались про це від дитини-жертви³⁰.

Розбещення старшої дитини може починатися з бесід на сексуальні теми: «Бачу, ти вже доросла. Мабуть, і волоссячко на лобку виросло, кучерявеньке таке.

³⁰ «В Луганской области мать покрывала уголовного, насильовавшего её дочь-первоклассницу» — <http://novosti.dn.ua/>

Ти не пробувала його розчісувати гребінцем?». Спокушання дитини привабливою для неї річчю в обмін на послугу: «Дам гроші, куплю, що захочеш, якщо даси мені подивитися, що в тебе під трусиками». Або інший негідний спосіб: вітчим відчиняє двері й підглядає за дев'ятирічною пасербицею, коли вона миється.

Усе це — сексуальне насильство. І діти в ньому можуть грати як пасивну, так і активну роль, навіть переживати суперечливі почуття. Парадокс сексуального насильства над дітьми в тому, що коли насильник «підсолоджує» цей процес і старанно продумує алгоритм при звичаєння до себе дитини, то вона може навіть переживати приємні відчуття.

Паралельно із сексуальним насильством злочинець психологічно тисне на дитину, адже їхні стосунки відбуваються в «великому секреті» і в його інтересах, щоб вони залишалися таємницею назавжди.

Сценарій сексуального насильства може бути й іншим. Кривдник відразу підкорює дитину, застосовуючи силу і погрози. При цьому вважається, що передумовою «готовності» до сексуального насильства є емоційна депривація дитини. Найчастіше такі випадки бувають в асоціальних сім'ях.

В одній родині вітчим нав'язав інтимні стосунки 11-річній пасербиці, погрожуючи зарізати, якщо комусь про це розкаже. Щоразу, коли матері не було вдома, п'яний недолюдок розпочинав сексуальну ексекуюцію над переляканою дитиною й урешті-решт згвалтував її. «Руки між ногами пхав, потім пальці почав пхати, — розповідала потім дівчинка. — Я кажу: не хочу! А він відповідає: зате я хочу! Потім свій член став всувати туди». Одного разу вітчим почав приставати до дитини, не помітивши, що в кімнаті заховалася її мати. Лише після того мати заявила в міліцію. Тепер вона розкаюється, що не зробила цього раніше, бо про домагання дитини знало майже все село в Херсонській області³¹.

У психології вживається поняття «безвідповідальне батьківство матері». Ним позначають поведінку матері, яка не цікавиться, де перебуває її дитина, чим займається, залишає її в небезпечному оточенні. Наприклад, коли 5-річна дитина гуляє сама, або батьки не звертають увагу на друзів дитини, відпускають її в сумнівні компанії, на фотосесію тощо. Саме через недостатній догляд діти часто стають жертвами сексуального насильства як у сім'ї, так і поза нею.

Важко повірити, але в житті трапляються й такі форми сексуального насильства, коли батьки або інші дорослі свідомо втягують у їх здійснення дітей. Наприклад, мати за якусь надуману провину примушує дитину сексуально задовольняти свого співмешканця. Або здійснює статевий акт на очах у дитини й спонукає її до участі в подібному. На Луганщині колись засуджена жінка примусила свою шестирічну доньку вступити в інтимні стосунки із двома своїми приятелями. Спочатку за примусом матері дитина повинна була спостерігати за її п'яними сексуальними оргіями із чоловіками, а потім під загрозою фізичної

³¹ «Насильник с «золотыми» руками : отчим развращал падчерицу». — <http://www.mobus.com>

розправи задовольняти сексуальні примхи чоловіків, після чого дитина втекла з дому³².

При розкритті сексуального насильства, яке іноді триває не один рік, завжди виникає питання, чому мати й батько, родичі, вихователі, вчителі не реагували на зміну поведінки дитини, емоційного стану, інші ознаки, які після розкриття здалися такими очевидними.

Здебільшого діти дошкільного або молодшого шкільного віку розповідають чи невербально «сигналізують» про те, що стосовно них було вчинено або вчиняється сексуальне насильство. Зовсім маленька дитина, яка переживає сексуалізовані доторки, або гірко плаче, особливо, коли поряд із нею кривдник, або навпаки апатична і мовчить. У дітей дошкільного віку це проявляється виразніше. Наприклад, на прохання сказати, де працюють батьки, на слові «тато», дитина починає сміятися або не відповідає, відвертається, соромливо затуляє ручкою очі, іноді плаче. Часом дитина не хоче нічого говорити про тата, каже, що їй соромно, але погоджується написати чи намалювати. Якщо ж дитині подобається те, що з нею відбувається, дитина починає перебільшено нахвалювати свого кривдника — у мене такий хороший тато, такий хороший! Тут треба уточнювати, чому тато тобі подобається більше за маму, напевно, він більше грається з тобою тощо. Поступово дитина проговорюється, чому.

Також сигналом про педофільні зловживання щодо дитини можуть бути невідповідні для її віку ігри, сюжети малюнків, взаємодія з однолітками, коли вона проявляє широку для її віку сексуальну обізнаність або мимовільно відтворює сексуальні дії дорослого. Вихователька дитсадка звернула увагу на дивну «взаємодію» двох ляльок у руках п'ятирічної вихованки: «Поклади руку сюди, на животик, правда, гарно, тепленько? А тепер торкнися пальчиком ось тут, нижче животика. Тепер поводи пальчиком туди-сюди», — промовляла лялька голосом дівчинки. Як виявилось, батьки часто залишали доньку із сусідом, який у такий спосіб грався з нею, що було вчасно припинено.

Чим старша потерпіла дитина, тим конкретніше можуть проявлятися психологічні симптоми сексуального насильства над нею: невмотивований страх перед дорослими чоловіками, недоброзичливість у спілкуванні з ними, «прилипання» до матері, нічні страхи, проблеми із засинанням, ссання пальця, зниження успішності, підвищена тривожність тощо. Проте на такі зміни в поведінці дитини дорослі не завжди звертають увагу. Нормальним дорослим людям важко повірити в те, що в їхній сім'ї може відбуватися щось таке, але дитяча психіка не здатна вигадати про себе саме це.

Аналіз таких сімейних історій показує, що нерідко батьки ще в дитячому віці у власних сім'ях страждали від психологічної депривації або психологічного насильства. Наслідком таких стосунків стала емоційна «сліпота» і «глухота» до на-

³² «Мать принуждала дочь к интиму». — <http://www.stakhanov.org.ua>

сильства над власними дітьми. У деяких випадках матері зізнаються, що самі пережили сексуальне насильство.

Спочатку діти не розуміють, що те, що роблять із ними дорослі, недобре, проте, чим більше підрастає об'єкт насильства, тим глибшим стає його внутрішній конфлікт. З одного боку, воля авторитетного дорослого, який нав'язує дитині сексуальні дії, що нібито є школою підготовки до дорослого життя, з іншого — інтуїтивне розуміння, що так робити не можна, це неправильно. Дитину хвилює, що ганебну таємницю буде викрито, усі дізнаються про це, будуть насміхатися і говорити, що вона сама у всьому винна. Мама й тато розлучаються, і тата посадять до в'язниці. У результаті підлітки-жертви інцесту, як правило, мовчать і продовжують терпіти наругу над собою. У школі такі дівчатка й хлопчики почуваються ізольованими через свою мовчазність, похмурість, та заляканість. У жертви інцесту формується викривлений образ власного «Я», з яким вона зростає. Удома вони починають обманювати батьків, придумувати різні причини, щоб виправдатися перед рідними за пізні повернення зі школи, поганий настрій або раптове зникнення з дому. У свою чергу, дорослі можуть завдавати дітям додаткових психічних травм, улаштовуючи справжнісінькі допити, докопуючись до деталей стосунків, виявляючи свою тривожність.

У багатьох випадках сексуальне насильство в дітей не залишає фізичних ознак, а якщо вони і є, то не завжди специфічні лише для сексуального насильства. Факт вчинення сексуального насильства над дитиною часто виявляють тоді, коли помічають незрозумілі фізичні ушкодження статевих органів, енурез або енкопрез, інфекції, які передаються статевим шляхом. Крім названих, на сексуальне насильство можуть указувати такі травми і розлади: пошкодження вагінальної, анальної ділянок у вигляді синців, травм, припухлості, розривів, пігментації, кровотечі, крововиливи або порушення цілісності дівочої пліви, вагітність, нервово-психічні розлади, соматичні хвороби (болі внизу живота без наявної патології, дерматити тощо).

Коли про сексуальне насильство стає відомо, то часто один з батьків або обоє активно обґрунтовують, що їхня дитина вигадала все це, стверджують, що це дитячі фантазії.

Спостереження за розвитком стосунків між батьками, зокрема матер'ю, та дитиною після виявленого випадку інцесту, свідчить, що в більшості випадків мати вірить дитині, підтримує її й захищає, зокрема від повторного насильства щодо неї. Хоча буває, що дитину-жертву мати не підтримує і не довіряє їй. Дитина глибоко переживає зраду рідної для неї людини. Тоді захищати дитину починають родичі — дід, баба, тітка або батько, який був розлучений і проживав окремо. Найчастіше мати не захищає дитину тоді, коли бажає зберегти сім'ю (навіть ціною долі власної дитини), боїться помсти кривдника, не любить дитину. Іноді мати відчуває ревності доньки, постраждалої від сексуального насильства з боку вітчима чи сексуального партнера матері, але, як правило, такою є лише її перша реакція на розкритий злочин.

Трапляються випадки, коли батьки, дізнавшись про зґвалтування або розбещення дитини, іноді навіть вчиняють самосуд. Вони не довіряють установам, які повинні надавати допомогу дитині-жертві, а з послуг найчастіше вибирають консультації психолога. Діти, що постраждали, зазвичай нікуди не йдуть і ні до кого «з цим» не звертаються. Насамперед тому, що не знають, куди йти й хто їх може захистити, а також бояться батьківської реакції, а іноді не хочуть зашкодити своєму агресору, якого нерідко... люблять, і якщо він найближчий і рідний, то дитина ніколи його не видасть.

Поширення педофільії сприяє комерційній сексуальній експлуатації дітей, зокрема торгівлі дітьми, втягненню їх у заняття проституцією, виготовленню продукції порнографічного характеру. Мета такої діяльності — отримати прибутки від клієнтів за задоволення їх сексуальних фантазій.

Нерідко дітей-жертв сексуального насильства залучають до перелічених видів комерційної сексуальної діяльності й навіть роблять співучасниками її організаторів. Крім таких дітей, найуразливішими до втягнення в злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості є групи дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, а саме:

- безпритульні;
- проживають у «депресивних» районах із високим рівнем безробіття;
- проживають у курортних і туристичних зонах;
- залишились без піклування батьків;
- перебувають в інтернатних закладах та випускники цих закладів;
- схильні до правопорушень;
- мають наркотичну, алкогольну, токсичну залежність;
- виховуються в сім'ї з одним із батьків;
- один чи обоє батьків тривалий час перебувають на заробітках в інших регіонах України чи за кордоном;
- виховуються в сім'ях, у яких батьки (особи, які їх замінюють) не виконують або неналежним чином виконують свої обов'язки з виховання, навчання або утримання дитини, зловживають батьківськими правами, негативно впливають на поведінку дітей.

Комерційна сексуальна експлуатація дітей є порушенням прав дитини, що карається в кримінальному порядку. Для її організаторів дитина — це предмет сексуального задоволення та торгівлі. До комерційної сексуальної експлуатації дітей також відноситься секс-туризм та ранні шлюби³³. Комерційна сексуальна експлуатація дітей — це сексуальне насильство над дітьми, експлуатація їх дорослою людиною та виплата грошей або натуральних продуктів дитині або тре-

³³ Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорсткого поводження з дітьми : навчально-методичний посібник / за ред. Левченко К. Б., Трубавіної І. М. — К. : Юрисконсульт. — 2005. — 452 с.

тій особі. Така експлуатація має форму примусу та насильства над дітьми, її прирівнюють до примусової праці й сучасних форм рабства.

Торгівля дітьми з метою сексуальної експлуатації здійснюється як у своїй країні, так і за її межами. Наприклад, восени 2010 року на території Автономної Республіки Крим виявлено міжрегіональну злочинну групу торговців живим товаром. Втягуючи в заняття проституцією 15–17-річних дівчат, вихідців із малозабезпечених сімей, які приїхали до Сімферополя в пошуках роботи, злочинці організували діяльність із надання сексуальних послуг³⁴. Роботоргівці знайомилися з дівчатами-підлітками, запрошували пожити в спеціально орендованих квартирах, а пізніше під загрозою фізичної розправи примушували їх надавати сексуальні послуги. Усі гроші забирали собі. Щоб приховати сутенерство, рекламу про надання сексуальних послуг, ціни й номери телефонів дівчат вони розміщали в соціальних мережах в інтернеті.

Дитина, втягнута у дитячу порнографію, насамперед страждає від сексуального насильства. Сьогодні все більше дітей використовують для виготовлення порнографії з метою пропаганди ринку сексу, оскільки дитячу порнографію в інтернеті розповсюдити дуже легко, швидко та дешево, порівняно зі звичайними каналами — відео або друкованою продукцією. Останнім часом цей вид комерційної діяльності дуже поширився через безкарність. Така продукція зберігається на цифрових носіях, які в разі необхідності можна ліквідувати протягом секунд. Через знищення речових доказів злочинці часто залишаються непокараними.

Приватні студії, де знімали дитяче порно, розкрито в Одесі, Києві. Об'єктами зйомок ставали малолітні дівчатка, яким платили по 50–100 гривень, а їх фото у відвертих позах розміщували в інтернеті. У Вінницькій області затримано професійного телеоператора, який протягом двох років у готелях обласного центру займався порнозйомкою вихованців школи-інтернату віком від 10 до 14 років. А в Дніпропетровську 46-річний педофіл просто на вулиці фотографував оголеними двох хлопчиків, 7 і 10 років. «Моделей» шукав у місцях відпочинку і за цукерки, шоколад, а то й даром здійснював щодо них розпусні дії. У його комп'ютері правоохоронці виявили близько 2 тисяч фотографій голих хлопчиків.

Дитяча проституція, організована чи випадкова, є в усіх країнах світу. Це явище особливо підсилюється правовими, економічними та соціальними проблемами: бідністю, законодавчою недосконалістю розкриття таких злочинів та хибним уявленням, що секс із дітьми знижує ризик захворювання на ВІЛ/СНІД або є лікуванням хвороб чи інфекцій.

Довести злочин при сексуальному насильстві над дитиною, за винятком зґвалтування, досить складно. Якщо в 70-і роки ХХ ст. дослідники цікавилися моральною оцінкою та різноманіттям форм сексуального насильства, то зараз особливо актуальною є достовірність свідчень потерпілої дитини, діагностика

³⁴ «У Криму міліціонери затримали групу торговців живим товаром». — <http://yandex.ua>

та ідентифікація сексуального насильства³⁵. Адже найчастіше об'єктом таких експертних досліджень сьогодні є малолітні потерпілі, що надає проблемі додаткової соціальної гостроти й створює певні діагностичні та експертні труднощі. Щоб правильно опитати дитину, над якою вчинено сексуальне насильство, треба чітко знати дитячу психологію й мати великий досвід роботи з дітьми. Особливо важко довести розбещення дітей і насильницьке задоволення статевої пристрасті в збочених формах.

Під час опитування дітей-жертв сексуального насильства важливо враховувати багато факторів: рівень розвитку дитини, тяжкість сексуального насильства та інформацію, отриману від батьків або інших джерел. При цьому необхідно дотримуватися етично-моральних аспектів цієї процедури, застосовуючи індивідуальний підхід до дитини-жертви, щоб уникнути додаткового психотравмуючого впливу на неї нагадуванням про те, що трапилося.

У багатьох країнах світу (Канаді, США, Нідерландах, Німеччині й ін.) інформацію про сексуальне насильство дітей передано спеціальним службам, добре навченим проводити бесіди з дітьми. Спеціальний курс навчання триває дев'ять місяців. У судах, коли доводиться неодноразово повторювати розповідь дитини-жертви, використовуються касети аудіо-та відеозапису. В Ізраїлі за законом адвокати можуть свідчити на суді замість дітей. Це захищає дитину від несприятливого впливу судової процедури на її емоційний стан, тому що малолітні потерпілі не завжди розуміють значення скоєних стосовно них дій. У Польщі ще три роки тому ухвалено закон відповідно до якого дітей-жертв сексуального насильства спеціалісти можуть опитувати лише один раз.

В Україні також відкрито першу Дружню кімнату для опитування підлітків та дітей, які стали жертвами або свідками насильства. Є навіть підготовлені польськими експертами психологи. Дружня кімната складається з двох суміжних кімнат, розділених двобічним дзеркалом, по один бік якого розміщено апаратуру й групу допущених спостерігати за допитом фахівців, по інший — психолога і дитину. Для такої роботи психолог повинен мати високу кваліфікацію. Його основне завдання — виявити ознаки заподіяного сексуального або іншого насильства та зробити відео- і аудіозаписи для суду.

Такі записи значно полегшують роботу представників кримінальної міліції в справах дітей, слідчих, оперуповноважених, суддів, психологів, спеціалістів служб у справах дітей, батьків потерпілих. Та, на жаль, у чинному Кримінально-процесуальному кодексі України таке надання в суді показань дітей, стандартне для будь-якої європейської країни, все ще не передбачене. Сексуальне насильство над дитиною в нашій державі в дев'яťох із десяти випадків залишається безкарним здебільшого й тому, що батьки нескінченними допитами та судовими засіданнями не хочуть ще більше травмувати психіку своєї дитини. А 90% пра-

³⁵ Бебчук М.А. Сексуальное поведение при различных психических расстройствах у девочек младшего подросткового возраста. Дисс. ... канд. мед. наук. — М., — 1993. — 201с.

цівників нашої міліції не знають, як розмовляти з дітьми-жертвами сексуального насильства. Вони не навчені проводити такі допити.

Ще однією новацією в поліпшенні обстеження дітей-жертв є створення при районних відділеннях міліції «зелених кімнат» — спеціальних, психологічного комфортних приміщень для проведення профілактичних і реабілітаційних заходів серед підлітків та дітей³⁶. Сьогодні в Україні таких кімнат уже близько 360. До роботи в них, крім працівників міліції, почали залучати психологів. Проте, відповідно до статті 168 КПК, допит неповнолітнього свідка й потерпілого віком до 14 або, на розсуд слідчого, до 16 років, проводиться у присутності педагога, за необхідності — лікаря, батьків або інших законних представників дитини, а участь психолога не передбачена.

Щоб установити факт сексуального насильства над маленькою дитиною, застосовуються різні методи обстеження. Наприклад, дитину просять не розказати, а продемонструвати дії дорослого. Потерпілій дитині пропонують показати на анатомічно правильних ляльках (іграшки мають чітко означені вторинні статеві ознаки чоловіка або жінки), що саме робив дорослий, до яких частин тіла доторкався, яким чином. Є й інші методики опитування дітей.

Ефективним при обстеженні дитини-жертви є малюнок. Наприклад, в одному з випадків, коли батько майже рік чинив сексуальне насильство над малолітньою дитиною, але постраждала довго не йшла на контакт, стверджуючи, що її тато добрий, дівчинку попросили намалювати два будинки: один — світлий, сонячний, а інший — темний, у якому похмуро і холодно³⁷. На підсвідомому рівні дитина поселила тата в негативний будинок. Стало зрозуміло, що вона боїться батька. Себе й собаку дівчинка намалювала в світлому будиночку. На питання показати, до якого місця вона пустила б тата, якби він прийшов до неї в гості, дитина показала місце біля самого порогу будинку. Цей малюнок разом із матеріалами також потрапив до суду.

Сексуальне насильство над дітьми, незалежно від форми, обставин і місця його вчинення — у сім'ї, на вулиці чи в навчальному закладі, має тяжкі наслідки, оскільки завжди наносить шкоду фізичному, психічному здоров'ю і психосексуальному розвитку дитини.

Психологічні наслідки сексуального насильства відображаються на всіх сферах життєдіяльності дитини: емоційній, когнітивній (пізнавальній), інтелектуальній, поведінковій.

Емоційні порушення мають широкий спектр — від неспокою до посттравматичних стресових розладів. Найчастіше через перенесене насильство діти бояться й неспокійні, тому що не хочуть, щоб насильство повторилося. Дитина боїться

³⁶ Озерян Е. «Папа говорил: «Так как мамы у нас нет, она нас бросила, то ты будешь моей женой». — «ФАКТЫ» (Симферополь). — <http://fakty.ua>

³⁷ Озерян Е. «Папа говорил: «Так как мамы у нас нет, она нас бросила, то ты будешь моей женой». — «ФАКТЫ» (Симферополь). — <http://fakty.ua>

людей, які зовні нагадують насильника, темноти, постійно відчуває провину й безпорадність. Дитина раз за разом переживає епізоди сексуального насильства у нав'язливих, невимовно болючих спогадах. Деталі страшної події, місце, час, дії, страх, відчай, самотність, покинутість без усякого приводу з'являються в снах, думках. Часто наслідком сексуального насильства також є гнів, що проявляється в неадекватній поведінці, спонтанних приступках ненависті, спрямованій як на самого себе, так і на інших людей, тварин.

Розлади поведінки в дітей, які постраждали від сексуального насильства, часто проявляються у сексуалізованій поведінці. У такому випадку психосексуально дитина розвивається невідповідно до свого віку. Така поведінка в дитини проявляється в сексуальній поведінці, невластивій для дитячого віку, по відношенню до дорослих, яка спостерігається вдома та інших місцях і яку важко подолати. Нерідко навіть маленькі діти-жертви сексуального насильства можуть залучати до сексуальних дій інших дітей. Сексуалізована поведінка має для дитини негативні соціальні (осуд її поведінки, насмішки, образи, покарання) та медичні наслідки, наприклад, неконтрольоване мастурбування. Сексуальне насильство також нерідко є фактором високого ризику віктимізації поведінки дитини.

Когнітивні (пізнавальні) розлади в дитини-жертви проявляються у вигляді низької самооцінки, сприйнятті себе як поганого, потворного, безпомічного, як «зіпсовану річ». Особистість із низькою самооцінкою відчуває почуття провини, сорому, а себе — найгіршою серед усіх. У результаті дитина не має поваги до себе, їй важко спілкуватись з підлітками, вона погано вчиться. Часто такий стан зберігається й в дорослому віці. Причиною такої поведінки є порушення фізичних та емоційних меж внаслідок насильства, пережитого в дитинстві. Вторгнення спричиняє зміну позитивного ставлення до власного тіла. У дітей це може проявлятися в неохайності одягу, навчальній та іншій діяльності, гігієнічній занедбаності.

У хлопчиків, яких піддавали насильству тривалий час, можуть виникнути труднощі зі статевою ідентифікацією. Дівчатка можуть почати займатись проституцією. І ті й інші в подальшому відчувають труднощі при створенні власної сім'ї, вони не можуть дати своїм дітям достатньо тепла, оскільки мають не вирішені власні емоційні проблеми.

Нерідко діти-жертви сексуального насильства знаходять розуміння в асоціальному та кримінальному середовищі, що завершується крадіжками, вживанням наркотиків, алкогольних напоїв.

Американський учений Д. Фінкельхор сформулював теорію, відповідно до якої наслідками дитячого травмування є чотири основні «психологічні динаміки»: відчуття безпорадності, сприйняття себе як поганого (стигматизація), травматична сексуалізація й переживання зради. Дитина втрачає довіру до близьких і до всього світу, стає дитину вразливою для повторного насильства або шкодить сама собі. Так, одинадцятирічна дівчинка, яка потерпіла від сексуального насильства з боку репетитора англійської мови, не маючи належної підтримки й захисту, не витримала дуже сильного тиску, який розпочався на підтримку її

кривдника, та розголосу цього злочину в засобах масової інформації і вчинила суїцид.

Дуже важливо, щоб інформація, надана дитиною, потерпілою від сексуального насильства, була конфіденційною, її дитячою таємницею, що забезпечить її в подальшому житті. Навіть якщо дитина після пережитого тримається добре, а її душевний стан зовні не викликає занепокоєння, обов'язково потрібне медичне обстеження й консультація психолога. Тільки фахівець правильно визначить фізичне та психологічне самопочуття жертви сексуального насильства й, за потреби, надасть кваліфіковану допомогу й необхідні поради, а також, застосовуючи різні методики, допоможе дитині послабити відчуття страху, суму, сорому, провини, злості тощо. Взаємини з дитиною слід формувати так, щоб поступово її статус серед інших дітей нормалізувався, дитина в такий період потребує підтримки, схвалення своїх дій дорослими та однолітками, переконання у своїй важливості, в тому, що її шанують, розуміють і люблять за будь-яких обставин, що вона не винна в тому, що з нею трапалося.

Особливо тяжкими для дитини є наслідки інцестних стосунків. Оскільки початок інцестних стосунків часто припадає на старший дошкільний або молодший шкільний вік, то такі діти часто виявлялися нездатними оцінити протиправні дії батька, вітчима чи іншого старшого родича.

Інцест зі старшими братами чи сестрами, навіть із застосуванням примусу, також часто сприймається дітьми, як гра, й не викликає хворобливих переживань у них. Такі випадки інцесту майже не реєструється органами правопорядку, хоча в житті вони найбільш поширені. Особливо це характерно для хлопчиків, які часто оцінюють будь-який сексуальний досвід як позитивний.

Проте, за твердженням психологів, наслідки інцесту між батьком і донькою, дідом і внучкою, батьком і сином або матір'ю і сином значно серйозніші, ніж між братом і сестрою. Чим старший вік дитини, яка переживає інцест, тим важчими є його наслідки. Переважна більшість дорослих жінок, які в дитинстві пережили інцест, мають серйозні психологічні проблеми: депресивні та тривожні стани, низьку самооцінку, поведінку на шкоду собі (аутодеструкцію), невміння підтримувати позитивні стосунки з протилежною статтю й навіть близькою людиною — чоловіком чи другом, сексуальним партнером, недовіру до колеґ-чоловіків, порушення сну, фобії, прагнення позбутися від своїх тривог та травм за допомогою алкоголю чи наркотиків.

Зовсім недавно психологи відкрили ще один феномен наслідків давнього інцесту. Це так звана «психогенна амнезія», тобто стирання з пам'яті дорослого всіх обставин інцестних стосунків, які супроводжували його в дитячі роки. Особливо часто це явище спостерігається тоді, коли насильство відбувалося в довербальному періоді життя дитини, коли вона не усвідомлювала завданої травми. У цьому випадку проявляються так звані «зворотні спогади» про насильство, які є нечіткими, розпливчастими. Психологи стверджують, що можуть забути навіть ті сексуальні зловживання, які дитина пережила й у 7–12 років. Втрату

пам'ятання вибіркових подій пояснюють їхнім особливо сильним травмуванням психіки. Це витісняється в підсвідомість. Натомість залишається постійне відчуття тривоги, напруженості, бажання пригадати щось дуже важливе з власного життя.

Спеціалісти, які надають психотерапевтичну допомогу дітям-жертвам сексуального насильства, наголошують, що посттравматичний стрес згвалтування проявляється не стільки в переживаннях із приводу якихось отриманих фізичних ушкоджень, скільки в порушенні сприйняття і прийняття себе як особистості, у роздвоєнні власного «Я» на згвалтоване, понівечене, принижене, і те, що залишилося від нього, що підвладне собі.

Англійські психологи Х. Хенкс і П. Стреттон виділили психологічні наслідки сексуального насильства, характерні для різного віку дітей³⁸.

Діти дошкільного віку:

- граються у відверто сексуальні ігри й мають таку ж поведінку;
- затримується мовний і психологічний розвиток;
- мають проблеми з їжею й сном;
- мають порушену емоційну прив'язаність;
- схильні до самотності або гіперактивні;
- агресивно поводяться по відношенню до самого себе та інших;
- засинають тільки біля матері.

Діти від 6 до 12 років:

- погано вчаться та концентрують увагу;
- прогулюють уроки;
- зневажливо ставляться до себе;
- сексуалізовано поводяться й у них виникає сексуальне збудження;
- депресивні й тривожні;
- мають психосоматичні хвороби;
- мають асоціальні навички;
- уникають чоловіків та жінок (залежно від статі гвалтівника).

Більш старші діти:

- рано починають сексуальне життя, часто змінюють партнерів або займаються проституцією;
- уживають алкоголь, наркотики, токсичні речовини;
- наносять собі пошкодження і намагаються вчинити суїцид;
- мають анорексію або булімію;
- мають низьку успішність;
- ізольовані від ровесників;
- вчиняють насильство стосовно інших дітей.

³⁸ Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. Помощь детям — жертвам насилия. — М. : Генезис, 2006. — 112 с.

Підвищена суспільна небезпека вчинення сексуального насильства над дітьми полягає в грубому порушенні права дітей на статеву свободу та статеву недоторканість, їх розбещенні, загрозі передчасного втягнення в статеве життя. Це суперечить законам природи, загрожує правильному фізичному, розумовому і моральному розвитку і вихованню дітей.

Поширення сексуального насильства, як і інших видів жорстокого поводження з дітьми, завжди спостерігається в соціально дезорганізованому суспільстві, яке супроводжує будь-які соціально-економічні катаклізми. Безробіття, дефіцит коштів на підтримку здоров'я, придбання житла, навчання, алкоголізація та наркотизація значної частки населення і, як наслідок, примітивізація потреб та інтересів — не сприяють любові до ближнього. Кількість згвалтувань, зокрема й дітей, у такому середовищі завжди вища, тому що психологічним ґрунтом сексуального насильства є виховання в дисгармонійній сім'ї, орієнтованій на домінуючі й підлеглі ролі, відсутність емоційної прив'язаності між членами родини, особливо між матір'ю і дітьми, презирливе ставлення до жінки, агресивне неформальне середовище.

Іншим фактором, що стимулює зростання сексуального насильства над дітьми, є ліберальне ставлення суспільства до сексуальності. Саме сексуальність використовується як принада для продажу тих чи інших товарів та послуг, а фраза «ти так сексуально виглядаєш» є найкращим компліментом. Сексуальні стосунки в сьогоденні умовах все більше стають своєрідним товаром, видом дозвілля або об'єктом шоу на масових заходах, у телепрограмах, рекламі. Нерідко тон у цьому задають відомі політики, артисти, демонструючи на екранах телевізорів, білбордах, обкладинках глянцевого журналу своє щастя в новостворених сім'ях, поряд із новими, як правило, набагато молодшими, гламурними дружинами і чоловіками. От тільки правда про людські якості таких «героїв» та приклад, який вони подають своїм дітям, а то й онукам, покинутим у колишніх сім'ях, та суспільству в цілому, залишається поза кадром.

Власна сім'я перестала бути опорою моральності для дитини: кожна п'ята дитина народжується поза шлюбом, розпадається кожна друга-третья сім'я. Розлучившись, мами й тата щоразу «ощасливлують» своїх дітей знайомствами зі своїми новими співмешканцями та співмешканками, не замислюючись, що такою своєю поведінкою вже провокують дітей на розбещеність. Не дивно, що діти, наслідуючи батьків, замість високих моральних орієнтирів, прагнуть лише матеріальних благ, постійних розваг, хочуть отримувати багато, при цьому мало напружуючись. В умовах дедалі глибшого розділення нашого суспільства на бідних і багатих діти з малозабезпечених сімей хочуть виглядати не гірше за «золоту молодь», тому й знаходять такі засоби для заробітку, як проституція чи злочинство. А довідавшись про це, батьки, що помічали й нову мобілку в сина, і дорожку косметики, обновки в доньки, не можуть зрозуміти, як таке могло статися. За роботою й життєвими проблемами дорослим бракує часу та просто бажання поцікавитись, що в дитини в душі, що її хвилює, а піклуються переважно про

матеріальне — був би ситий, одягнений, відправлений у школу чи дитячий садок, гуртки.

Велика кількість дітей-жертв сексуального насильства, починаючи з наймолодшого віку, свідчить про низький рівень статевої просвіти дітей та недостатньо сформовані навички (з урахуванням вікових особливостей) протидіяти сексуальним домаганням дорослих. Також ця ситуація вказує на втрату довіри між дітьми та батьками, насамперед між дитиною та матір'ю, що є бар'єром для дитини довірити свою таємницю або велике горе найближчій людині відразу після потрапляння до рук педофіла. Чим можна пояснити залучення п'ятьма педофілами малолітніх дітей до розпусних дій в місті Керч?³⁹ Один із них, колишній капітан, раніше засуджений, після уроків запрошував у свою «Мазду» учениць початкових класів і їхав з ними в гараж, де, граючись у лікаря і пацієнок, розбещував. За це кожна жертва педофільних «забав» отримувала від 70-річного дідуся 10 гривень на воду, цукерки тощо. Була в педофіла й 13-річна «сутенерша», колишня жертва, яка за гроші приводила нових дівчаток. Так тривало декілька років. Усі 15 потерпілих дітей із повних сімей середнього достатку, найменшій жертві було 6 років.

Інший 60-річний педофіл возив дітей на море з дозволу батьків і там їх розбещував. Психолого-психіатрична експертиза дійшла висновку, що діти через свій вік і розумовий розвиток не усвідомлювали, що з ними відбувалося.

Однією з вагомих причин поширення сексуального насильства над дітьми є й те, що в державі немає необхідних стандартів для ефективно протидії цим злочинам, зокрема діяльності щодо комерційної сексуальної експлуатації дітей, торгівлі дітьми, втягнення їх у заняття проституцією, виготовлення продукції порнографічного характеру. За висновками Комітету ООН із прав дитини, виконання Факультативного протоколу щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії до Конвенції ООН з прав дитини затримується через відсутність в Україні Уповноваженого з прав дитини, недостатній збір даних, нерозвинену інфраструктуру для надання допомоги жертвам торгівлі дітьми та недостатнє фінансування виконання положень Протоколу⁴⁰.

Українські діти часто стають об'єктами сексуального та інших видів насильства ще й тому, що в нашому суспільстві не сформовано почуття відповідальності за кожну дитину, а не лише за власну. За нашого пасивного споглядання, з одного боку, педофіли безбоязно й безкарно роблять свою чорну справу, гублячи душі й життя дітей, а, з іншого боку, ми не перешкоджаємо розростанню в готелях, ресторанах, кафе, нічних клубах і дискотеках малолітньої проституції, яка

³⁹ Озерян Е. Папа говорив: «Так как мамы у нас нет, она нас бросила, то ты будешь моей женой». — «ФАКТЫ» (Симферополь). — <http://fakty.ua>

⁴⁰ «Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини за 2002 та 2007 роки». — <http://www.kmu.gov.ua>

є бажаною, магнетичною для малолітніх повій і наркоманів — потенційних злочинців зі своїми покаліченими долями, оскільки приносить певний заробіток.

Саме таким є сценарій скульптурної композиції «Діти — жертви пороку дорослих» в центрі Москви. Хлопчика й дівчинку оточують чудовиська: Наркоманія, Проституція, Садизм, Злидні, Війна. А найвище, «на п'єдесталі», зображено людська БАЙДУЖІСТЬ, із мовчазної згоди якої галопом зростає кількість дітей-жертв. Тільки байдужістю, найбільшим гріхом людства, сьогодні можна пояснити спостереження за розбещенням своїх дітей.

РОЗДІЛ ІІІ

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЯК ОСНОВА ПОЗИТИВНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ, ПОТЕРПІЛОЇ ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З НЕЮ

Організація соціально-психологічної реабілітації вихованців у закладах соціального захисту

Дітей, потерпілих від жорстокого поводження, здебільшого направляють до закладів соціального захисту: притулків для дітей та центрів соціально-психологічної реабілітації дітей (далі ЦСПР), які перебувають у сфері управління служб у справах дітей. Їх діяльність спрямована на тимчасове влаштування дітей віком від 3 до 18 років, які опинилися в складних життєвих обставинах, та надання їм необхідної допомоги. Спільним для закладів соціального захисту є не лише захист прав та соціально-психологічна реабілітація дітей, а й вирішення питання їх подальшого влаштування. Між ними є багато відмінностей: термін перебування дітей у закладах (у притулку діти можуть перебувати не більше 90 діб, у ЦСПР — не більше 9 місяців на стаціонарному перебуванні та 12 місяців на денному перебуванні), порядок вибуття дітей, проведення соціально-реабілітаційної роботи тощо. В Україні функціонує 90 притулків для дітей і 30 ЦСПР.

Інформацію про жорстоке поводження з дитиною працівники названих закладів можуть отримати відразу ж під час прийняття дитини. Приводом до оцінки ситуації й розслідування, щоб підтвердити або заперечити жорстоке поводження, є виявлення хоча б однієї ознаки насильства. Кожен такий випадок розглядається на основі повних даних про дитину та її сім'ю.

Дитину з ознаками жорстокого поводження, зокрема насильства чи ігнорування її основних потреб, що загрожують її здоров'ю, направляють до закладу охорони здоров'я, де їй надають необхідну медичну допомогу. Тимчасове влаштування такої дитини відбувається після отримання медичної допомоги.

Оглядаючи дитину та спостерігаючи за нею, соціальні працівники оцінюють її зовнішній вигляд, стан фізичного та психічного здоров'я (у межах своєї професійної підготовки), особливості поведінки та записують ці дані в особовій картці дитини. При цьому слід враховувати, що дитина може применшувати ступінь насильства з боку батьків, піклувальників, інших осіб, щоб виправдати їх, приховувати свої страждання або виявляти байдужість до факту насильства. Вона може бути заляканою, присоромленою, поводитися ухильно або зухвало, під час опитування уникати погляду фахівця, закривати очі, здригатися, коли відчиняються двері або хтось заходить у кабінет тощо. Синці і травми на тілі може пояснювати падінням чи необережністю.

У більшості випадків отриманої інформації про можливе насильство над дитиною чи ігнорування її основних потреб недостатньо, щоб звернутися до правоохоронних органів або обрати адекватні форми й методи корекційної роботи з нею. Соціальному працівникові необхідно детально з'ясувати всі обставини насильства над дитиною чи ігнорування її основних потреб, визначити, які дані про жорстоке поводження з дитиною вже зібрані і які заходи вжито, а яку інформацію ще потрібно отримати із суб'єктивних та об'єктивних джерел.

Суб'єктивні джерела інформації про насильство над дитиною:

- дитина (її розповідь, особливості поведінки);
- батьки або члени родини, які не здійснювали насильство;
- кривдник, якщо це можливо;
- інші дорослі, які володіють будь-якою інформацією.

Об'єктивні джерела інформації:

- медична документація;
- акт обстеження житлових умов;
- пояснення, надані учасниками конфлікту в міліції,
- педагогічна характеристика дитини;
- результати психологічного обстеження дитини.

Якщо дитину супроводжує дорослий (чоловік чи жінка), який є кривдником дитини, його поведінка також може свідчити про вчинення злочину щодо неї. У такому випадку дорослий може виглядати дуже занепокоєним станом дитини, намагатися не залишати її наодинці із працівником, наполягати на своїй присутності, не відходити ні на крок. На питання, адресовані дитині, відповідати за неї. Зазвичай у таких випадках дитина навіть не робить спроби відповісти сама, а мовчки погоджується з його поясненнями. Такий супроводжуючий під час бесіди може бути нестриманим, виявляти ворожість і гнів у відношенні до дитини або до фахівця. Проте частіше він удає, що занадто любить дитину й турбується лише про те, щоб вона одержала максимум уваги та допомоги.

У подальшому з'ясуванні ситуації важливо відмітити подібності та відмінності у відповідях потерпілої дитини, її батьків й спеціалістів про необхідність вилучення дитини з сім'ї і влаштування її до соціального закладу. Питання до батьків слід поставити таким чином, щоб спонукнути їх детально описати свою

поведінку та поведінку дитини до вчинення насильства, під час його вчинення та після припинення таких дій щодо дитини. Важливо з'ясувати погляд кожного з батьків про причини вилучення дитини із сім'ї та про їхні наміри взаємодіяти з дитиною під час її перебування в закладі і подальші кроки до завершення конфлікту. Необхідно дослідити роль кожного з батьків у жорстокому поводженні з дитиною — однаково важливо знати, чому один із батьків ударив дитину і чому інший її не захистив.

При опитуванні дитини, батьків, родичів, інших дорослих, які можуть надати необхідну інформацію, слід спостерігати не лише за тим, що вони говорять, а й за тим, як вони про це розповідають. Нерідко особливості поведінки, емоційне реагування на питання можуть засвідчити більше, ніж самі відповіді.

Максимально повна інформація про дитину та її сім'ю дасть змогу соціальним працівникам захистити права дитини, організувати корекційну роботу відповідно до її потреб та спрогнозувати можливість її повернення в сім'ю.

Поміщення дитини в притулок чи центр соціально-психологічної реабілітації переважно свідчить про неблагополучну ситуацію в сім'ї. Однак органи опіки та піклування або органи міліції, які ініціювали направлення дитини до закладу соціального захисту, не завжди знаходять підстави для порушення питання про позбавлення батьків батьківських прав або обмеження їх. У таких випадках неминуче виникає питання повернення дитини в сім'ю і необхідність передбачити загрози, які можуть очікувати дитину після її вибуття із закладу.

Дослідники виокремлюють такі ймовірні загрози:

- тяжкість перенесеного насильства — чим тяжчі наслідки насильства, тим небезпечніше залишати дитину в сім'ї;
- неодноразовість насильства — якщо з дитиною раніше в сім'ї вже поведи-лися жорстоко, то є більша ймовірність того, що це може повторитися;
- вік дитини — чим менша дитина, тим більша небезпека її очікує;
- залежність дитини від батьків та її здатність самостійно звернутися по до-помогу — чим залежніша дитина від батьків, наприклад, при розумовій відсталості або інших формах інвалідності, тим менше в неї можливостей звернутися по допомогу і тим більшій небезпеці підлягає така дитина, за-лишаючись у сім'ї;
- готовність сім'ї до співпраці, її відкритість — чим менше сім'я прагне до співпраці зі службами у справах дітей, іншими органами, які займаються проблемами дітей, тим менше батьки усвідомлюють негативні наслідки своєї поведінки і розуміють найважливіші потреби дитини, тим небезпеч-ніше залишати дитину в сім'ї;
- соціальна ізоляція — чим повніша ізоляція сім'ї, тим більш небезпечніше для дитини залишатися в сім'ї;
- дорослий, який підтримує, — наявність у сім'ї дорослого, який правильно розуміє проблеми, що відбуваються, намагається підтримати і допомогти

дитині і має для цього можливості (хоч би найменші), суттєво знижує ризик повторення насильства над дитиною;

- можливість контролювати ситуацію в сім'ї — якщо ситуацію в сім'ї можуть регулярно контролювати соціальні працівники або працівники інших служб, обов'язком яких є захищати права та інтереси дітей, то це значно зменшує ризик вчинення насильства над дитиною;
- психічний та психологічний стан батьків — наявність в одного з батьків психічного захворювання або виразних психологічних проблем, які ведуть до втрати ним здатності контролювати свою поведінку, є підставою для виключення дитини з такої сім'ї⁴¹.

З часу перебування дитини-жертви жорстокого поводження в закладі соціального захисту, соціальні працівники точну діагностують психологічні проблеми дитини й підбирають такий комплекс корекційних засобів, застосування якого сприятиме реабілітації дитини.

Реабілітація — це поновлення здатності до нормального життя, що забезпечується різними методами лікування та застосування спеціальних форм організації життєдіяльності. Реабілітація передбачає комплексну, багаторівневу, поетапну й динамічну систему взаємопов'язаних дій, спрямовану на відновлення в дитини прав, статусу, здоров'я, дієздатності. До неї входить профілактика і корекція відхилень у розвитку.

У Законі України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 05 березня 2009 року визначено основні завдання щодо протидії жорстокому поводженню з дітьми та його найгіршим формам — торгівлі дітьми, сексуальній експлуатації:

- підвищити ефективність профілактичної та пояснювальної роботи серед батьків, щоб запобігти жорстокому поводженню з дітьми, проводити відповідну профілактичну роботу;
- удосконалити виявлення дітей, потерпілих від сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження;
- створити систему реабілітації та реінтеграції дітей, які потерпіли від торгівлі, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними;
- забезпечити захист дітей від жорстокого поводження.

Соціальні заклади володіють потенціалом захисту прав вихованців — жертв жорстокого поводження. Їх діяльність буде значно результативнішою, коли допомога дитині буде ґрунтуватися на діагностичній основі, матиме комплексний характер і поєднуватиме в собі психологічну, медико-оздоровчу, педагогічну, правову та соціальну індивідуальну терапію, щоб підготувати дитину до зміни середовища або самостійного життя. Щоб досягти такої мети, слід залучити до-

⁴¹ Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. Помощь детям — жертвам насилия. — М. : Генезис, 2006. — 112 с.

даткових учасників для надання допомоги таким дітям та міжвідомчої взаємодії між ними.

Спеціальних суб'єктів такої взаємодії визначено законодавством. Так, Закон України «Про органи й служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 року задекларував правові основи діяльності органів і служб та спеціальних установ щодо здійснення соціального захисту та профілактики правопорушень серед дітей. Крім служб у справах дітей та кримінальної міліції в справах дітей, в цю систему входять також притулки та центри соціально-психологічної реабілітації дітей, інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності в межах своєї компетенції, окремі громадяни.

В іншому законодавчому акті — «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року — перелічено спеціалізовані органи та установи, які безпосередньо запобігають сімейному насильству. До них відносяться спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, відповідні підрозділи внутрішніх справ, органи опіки й піклування, які представляють у суді інтереси дітей, кризові центри для членів сімей, у яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення, та центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, функціонує мережа інтернатних закладів, до якої належать дитячі будинки, що перебувають у сфері управління МОН, будинки дитини, що перебувають у сфері управління МОЗ, школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, будинки-інтернати, що перебувають у сфері управління Мінпраці.

Важлива роль у здійсненні профілактичних функцій з надання допомоги дітям, постраждалим від жорстокого поводження, також належить неспеціалізованим суб'єктам: навчальним закладам та закладам позашкільної освіти (спортивним товариствам, клубам за інтересами) тощо, для яких профілактична функція другорядна.

Є заклади, які надають одноразову допомогу: центри соціально-психологічної допомоги з цілодобовими та денними стаціонарами, та дитячі центри, створені благодійними фондами та громадськими організаціями.

Важливими нормативно-правовими документами з об'єднання місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування органів взаємодії є затверджені Постанови Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 р. № 866 та «Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 08.10. 2008 р. № 905, що містять чіткі процедури й механізми з питань виявлення дітей, які залишилися без піклування батьків, їх улаштування, усиновлення тощо. Тут чітко описано порядок дій органів опіки та піклування, органів та служб виконавчої влади та місцевого самоврядування (служб у справах дітей, у справах сім'ї та молоді, освіти, праці

та соціального захисту населення) з часу виявлення дитини, яка залишилась без піклування батьків, або якщо виникла безпосередня загроза її життю і здоров'ю, до її влаштування та контролю за умовами її проживання і виховання. У законі визначено зони відповідальності в усіх сферах захисту прав та законних інтересів дітей в Україні.

Таким чином, діяльність закладів соціального захисту із забезпечення соціально-психологічної реабілітації дітей-жертв жорстокого поводження може бути ефективною лише за умови тісної співпраці з іншими суб'єктами системи захисту прав дітей.

У сучасній соціальній роботі використовуються різні механізми міжвідомчої взаємодії, спрямовані на соціально-психологічну реабілітацію дитини, потерпілої від насильства, чи ігнорування її основних потреб. Один із найпоширеніших механізмів — міждисциплінарне ведення випадку (case management), що застосовується в роботі закладів соціального захисту, описано в «Посібнику з методики міждисциплінарного ведення випадку при роботі з безпритульними, бездоглядними неповнолітніми дітьми», виданому організацією «Право на здоров'я (HealthRight International)⁴².

Міждисциплінарне ведення випадку — це комплекс заходів, які застосовує команда фахівців для досягнення спільної мети — поліпшення якості життя клієнта (в нашому випадку — дитини, потерпілої від жорстокого поводження та його найгірших форм — торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації), захисту її інтересів і прав. Ведення випадку спрямовується на подолання роз'єднаності між ланками системи соціального захисту — освіти, охорони здоров'я, психологічної та юридичної допомоги, з якою дитина самостійно не може справитися. Застосування цього методу як способу організації соціально-психологічної реабілітації дитини дозволяє не лише надати первинну кризову допомогу дитині, а й чітко спланувати етапи до її довготривалої реабілітації та адаптації. Окрім міждисциплінарної команди, що надає безпосередню допомогу дитині, до цієї діяльності залучають також установи охорони здоров'я та соціального захисту, комерційні структури та недержавні організації, які володіють необхідними ресурсами.

Завдання спеціалістів міждисциплінарної команди полягає в тому, щоб дати дитині ту допомогу, яку надають інші організації та установи, уможливити її доступ до послуг з інших джерел, не дублюючи їх. Переваги мультидисциплінарної команди в тому, що вона:

- залучає всі ресурси громади, організацій, установ та відомств;
- скорочує часовий проміжок, за який можна вирішити проблеми дитини;
- не має міжвідомчих бар'єрів;
- дає дитині максимально можливу кількість послуг.

⁴² Посібник з методики міждисциплінарного ведення випадку при роботі з безпритульними, бездоглядними неповнолітніми дітьми, виданий організацією «Право на здоров'я (HealthRight International). — К., 2009. — 68 с.

Якщо діяльність міждисциплінарної команди розглянути, наприклад, на базі ЦСПР, то до її складу ввійдуть: спеціаліст із соціальної роботи, психолог, медичний працівник (медична сестра) і педагог-організатор. Залежно від специфіки питання й наявних ресурсів закладу, до роботи в команді можуть бути залучені юрист, соціальний педагог, спеціаліст із фізичного виховання (тренер) тощо. Члени міждисциплінарної команди повинні мати відповідну освіту, досвід і навички, необхідні для надання кваліфікованої допомоги цільовій групі — дітям — жертвам. Командний підхід до ведення випадку передбачає розподіл обов'язків між представниками різних спеціальностей для надання підлітку необхідних видів допомоги.

Кожен випадок веде один конкретний відповідальний спеціаліст («case manager»), який приділяє увагу не лише дитині, а й її оточенню, зокрема батькам. Він як безпосередньо, так і опосередковано представляє й захищає інтереси дитини в різних організаціях та установах. Відповідальний спеціаліст одночасно може займатися 10–15 випадками. Їх кількість залежить від низки факторів: ступеня складності проблеми в дитини, частки «нових» клієнтів (які зазвичай потребують пильнішої уваги), наявності та доступності громадських ресурсів тощо. При розподілі навантаження необхідно враховувати, що відповідальний спеціаліст має приділяти достатньо часу, щоб індивідуально консультувати, документувати випадки, а також оцінювати ефективність роботи.

Спеціаліст, який веде випадок, повинен добре знати специфічні особливості й потреби представників цільової групи, розуміти соціально-економічні, національні, культурні, інші аспекти їхньої життєвої ситуації. Також він має знати про ресурси державної й недержавної системи, наявні за місцем розташування закладу та проживання потерпілої дитини, які надають необхідну фінансову, медичну, правову, соціальну, психологічну, позашкільну допомогу.

До обов'язків відповідального спеціаліста входить: опрацювання попереднього плану ведення випадку та участь у його подальшому формуванні з урахуванням інтересів дитини, спрямування інших організацій та установ для роботи з дитиною, контроль за своєчасністю та ефективністю виконання індивідуального плану, за веденням документації тощо. Відповідальний спеціаліст відслідковує динаміку випадку, регулярно зустрічається з дитиною, щоб обговорити успіхи та труднощі у виконанні плану та окреслити подальші кроки.

За кожною міждисциплінарною командою, незалежно від її кваліфікації, закріплюється професійний консультант чи наставник («супервізор»), до якого можна звернутися по допомогу в складних випадках. Контроль за результатами роботи може здійснювати керівник закладу соціального захисту або досвідчений співробітник іншої організації, що не є членом команди, тобто зовнішній консультант. Головне, щоб цей фахівець мав достатній досвід та авторитет.

Ведення випадку ґрунтується на довірливих стосунках між фахівцями й дитиною та має на меті вирішити тяжку життєву ситуацію дитини і сформувавши в

неї вміння якнайефективніше використовувати надану їй допомогу після завершення реабілітаційного процесу.

Міждисциплінарне ведення випадку обов'язково передбачає активну участь дитини з урахуванням вікових особливостей у процесі реабілітації для розвитку її власного потенціалу. Тобто, дитина має не лише право на отримання допомоги, а й обов'язки під час ведення випадку, чітко визначені в індивідуальному плані ведення випадку. Таким чином, дитина є не просто пасивно одержує допомогу, а й учиться користуватися доступними їй засобами та громадськими ресурсами, що сприяє її соціалізації, виховує дисципліну, розвиток власного потенціалу, впорядковує спосіб життя та допомагає соціально адаптуватися. Інакше кажучи, усе, що дитина може зробити самостійно, вона повинна робити самостійно. Такий підхід при плануванні роботи з її реабілітації вимагає виваженої оцінки можливостей та здібностей дитини. Невиконання дитиною, зокрема підліткового віку, своїх обов'язків може тягти за собою певні санкції, у деяких випадках аж до передчасного закриття випадку, звичайно з передачею інформації у відповідні служби.

Для злагодженої роботи міждисциплінарної команди всі спеціалісти повинні володіти однаковою інформацією про дитину й періодично отримувати дані про динаміку випадку. Із цією метою проводяться наради, (міждисциплінарні консилиуми), під час яких члени команди обговорюють мету, завдання й заходи з ведення окремих випадків, затверджують індивідуальні плани, оцінюють динаміку випадку і приймають рішення про його закриття та передачу інформації в інші служби. Спеціаліст, відповідальний за конкретний випадок, контролює ведення документації, а також готує інформацію про результати ведення випадку для обговорення на нарадах. Будь-яка інформація про підлітка та його сім'ю, що стає відомою спеціалістам під час роботи з ведення випадку, є конфіденційною й може бути надана іншим співробітникам і організаціям лише з дозволу дитини чи її законного представника під час підписання індивідуального плану. Для ефективності роботи принцип конфіденційності поширюється на всіх членів міждисциплінарної команди, незалежно від їхньої спеціальності.

В основі будь-якої взаємодії лежить обмін інформацією між органами, службами, установами щодо заходів із захисту прав дітей. Наприклад, адміністрація закладу соціального захисту може звернутися:

- до прокуратури з питанням про порушення прав та законних інтересів дітей;
- до служби в справах дітей — щодо дітей, які залишились без піклування батьків і перебувають у стані, коли їхньому життю і здоров'ю загрожує небезпека;
- в орган внутрішніх справ — з інформацією про жорстоке ставлення батьків чи інших осіб до дітей або втягнення їх у вчинення злочинів та правопорушень, наркоманію, проституцію, порнографію;

- в орган праці та соціального захисту населення — з інформацією про сім'ї з дітьми, які потребують допомоги держави, у зв'язку з безробіттям, інвалідністю;
- до органів охорони здоров'я щодо вихованців, які потребують обстеження й лікування, у зв'язку із вживанням спиртних напоїв, наркотиків тощо;
- до органу освіти — про дітей, які самовільно залишили дитячі будинки, школи-інтернати або навчальні заклади.

Члени міждисциплінарної команди оцінюють якість та ефективність наданої допомоги на основі документації з ведення випадку, в якій відображено досягнення індивідуальних цілей і завдань, а також результати обговорення випадку на міждисциплінарних консилиумах тощо. Завідувач закладу відповідає за результати соціалізації дітей. Служба у справах дітей, якій підпорядкований заклад, контролює реабілітаційний процес та соціалізацію вихованців.

Коли виконано всі завдання, випадок закривають. Закриття випадку свідчить, що дитина пододала кризову ситуацію та повернулася в біологічну сім'ю чи влаштована в будинок сімейного типу.

Ефективність роботи команди (результат ведення випадку) залежить від багатьох факторів: наявності спеціалістів різного фаху, контролю за ефективністю діяльності кожного члена команди, призначення керівника мультидисциплінарної команди за рішенням керівника закладу для дітей, усвідомлення членами команди того, що всі дії та рішення команди спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини, аналіз попереднього досвіду розв'язання проблем сім'ї або дитини та обговорення можливих перешкод. Проте діяльність міждисциплінарної команди є малоєфективною за формального підходу до організації її роботи, застосування різних відомчих стандартів та підходів до вирішення однієї проблеми.

Прикладом міждисциплінарної співпраці в українській практиці може бути Комісія з питань захисту прав дитини, Типове Положення про яку затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини». Комісія є консультативно-дорадчим органом, утвореним головами районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних в містах рад. До складу Комісії входять керівники структурних підрозділів районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчих органів міських, районних у містах рад, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, заступники керівників територіальних органів МВС та Міністерства юстиції, а також працівник служби у справах дітей (як секретар комісії).

Комісія розглядає та подає пропозиції до індивідуального плану соціального захисту дитини, яка опинилася в складних життєвих обставинах, дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Раціонально організована співпраця соціальних працівників та інших фахівців сприяє досягненню важли-

вих результатів реабілітації дитини. Таким чином, за дорученням органу опіки та піклування участь у забезпеченні захисту прав і законних інтересів дитини можуть брати органи освіти, охорони здоров'я, праці та соціального захисту, правоохоронні та інші органи.

План захисту прав дитини

Планування є важливою умовою ефективності реабілітаційної роботи з дитиною та її найближчим соціальним оточенням. Індивідуальний план соціального захисту складається для кожної дитини, яка потрапила в заклад соціального захисту, опинилася в складних життєвих обставинах, дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. У цьому документі відображено інформацію про надання послуг, які допоможуть дитині подолати складні життєві обставини.

Кожний такий документ має соціальний, правовий, медичний, психологічний, педагогічний блоки (компоненти), забезпечує залучення дитини до різних видів діяльності (трудової, навчальної, мистецької, екологічної, спортивної, культурної, громадсько-активної тощо), у яких вона може себе найкраще проявити.

Згідно з наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 18.11.2008 року, Комісія з прав захисту прав дитини при держадміністрації узгоджує, затверджує й координує цей план.

Під час планування роботи, складання індивідуального плану роботи з дитиною та батьками або особами, які їх заміняють, необхідно:

- визначити проблему, яку необхідно вирішити, чи потребу, яку необхідно задовольнити (виявлення проблеми);
- зібрати й проаналізувати всю наявну інформацію, щоб зрозуміти характер і причини виникнення проблеми та визначити ресурси й сильні сторони дитини та її сім'ї (за умови її наявності), які можуть бути використані для вирішення проблеми (оцінка);
- передбачити бажані конкретні результати, на досягнення яких будуть направлені всі зусилля (формування мети й завдань);
- визначити всі можливі дії, здійснення яких може привести до досягнення бажаних результатів, порівняти різні підходи й вибрати найефективніші дії;
- вирішити, хто, як, де й коли здійснюватиме кожну дію;
- установити, чи призвели ці дії до досягнення бажаних результатів (оцінка ефективності).

Складаючи план соціального захисту дитини, яка опинилася в складних життєвих обставинах, дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, необхідно врахувати обставини, за яких дитина потрапила в заклад, її правовий статус, вік, соціально-психологічні особливості та проблеми, завдання

щодо подальшого влаштування після закінчення терміну перебування в закладі соціального захисту.

Індивідуальний план роботи з дитиною та її соціальним оточенням повинен мати комплексний характер, його складають, узгоджують і реалізують із залученням психолога, педагога, юриста, медичного працівника, вихователя, що працюють як єдина команда з дитиною та сім'єю. В плані визначено систему заходів, які забезпечать реабілітацію дитини, її позитивну соціалізацію, подано перелік знань, умінь, навичок, які повинні бути сформовані в кожній дитини, та вказано терміни їх виконання.

Періодично слід проводити наради, на яких обговорювати результати реалізації плану, труднощі, які виникають при його виконанні, необхідність внесення нових доповнень та ін. Дуже важливо, щоб кожен працівник виконував план, узгоджуючи свої дії з іншими учасниками.

Окрім працівників закладу, до плану та його реалізації слід залучати й інші служби та відомства (державні й недержавні). Індивідуальний план, створений разом усіма спеціалістами закладу, а також інших структур, і зафіксований на папері з підписами всіх дотичних до його реалізації фахівців (коли випадок міждисциплінарний), забезпечує однакове розуміння всіма цілей і стратегій роботи з дитиною та сприяє досягненню необхідної узгодженості дій в інтересах дитини.

Дуже важливо до реалізації плану залучати батьків дитини. Вони мають розуміти, що лише спільними діями дитина може отримати необхідну допомогу і успішно повернутися в сім'ю.

Надзвичайно важливою складовою реалізації індивідуального плану є періодична оцінка ефективності його виконання, яку проводить спеціаліст, відповідальний за конкретний блок, разом з фахівцем, відповідальним за план в цілому (наприклад, це може бути вихователь-методист або керівник закладу).

Виконати всі завдання індивідуального плану не завжди означає досягти кінцевої мети. Це пов'язано зі змінами життєвих ситуацій, появою нових проблем, потреб і запитів у дитини, застосуванням неефективних реабілітаційних методів до неї тощо. У таких випадках важлива роль належить психологу, який, постійно спостерігаючи за поведінкою дитини, у разі необхідності повинен своєчасно порекомендувати вихователям, батькам, адміністрації закладу змінити підходи до неї. Якщо в дитини проблеми зі спілкуванням з іншими вихованцями, однокласниками чи родичами, це є підставою для додаткового вивчення особливостей її поведінки, ситуації з сім'єю та застосування інших методів роботи з дитиною, її однокласниками чи рідними.

Психологу важливо реєструвати форми дезадаптивної поведінки дітей. Це дозволить психологові закладу скоординувати роботу учасників реабілітаційного процесу, вчасно прийняти правильні рішення, спланувати корекційну роботу.

Інші спеціалісти, що реалізують свої частини індивідуального плану, повинні якомога оперативніше реагувати на проблеми та труднощі під час його ви-

конання, а також корегувати план, інформуючи при цьому всіх дотичних до його реалізації.

Основні критерії ефективності реалізації індивідуального плану:

- досягнення найкращої з можливих життєвої ситуації дитини, коли забезпечуються всі її права, дотримуються інтереси та реалізуються потреби, створено можливості для її повноцінного розвитку;
- забезпечення умов для позитивної соціалізації дитини, особистісного розвитку, повноцінного життя в суспільстві.

Отже, головним у проведенні соціально-психологічної реабілітації дітей, потерпілих від жорстокого поводження, зокрема найгірших його форм — торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, є створення таких умов, за яких кожна дитина повинна усвідомити необхідність змінити свою поведінку та внутрішній стан.

Першочергові завдання та форми роботи щодо реабілітації дитини-жертви жорстокого поводження

Соціально-психологічна реабілітація в закладах соціального захисту спрямована на гальмування й усунення негативних особистісних рис вихованців шляхом забезпечення їх біогенних, психогенних і соціогенних потреб — об'єктивного нестатку організму в певних умовах, який забезпечує його життя і розвиток. Відповідно до Конвенції ООН про права дитини, забезпечення прав дитини означає задоволення її основних потреб, без чого дитина не може нормально жити й розвиватися.

Забезпечення біогенних потреб закладами соціального захисту полягає в повноцінному харчуванні вихованців, достатньому і спокійному сні, відпочинку, фізичних навантаженнях, що не шкодять їх здоров'ю, належному догляді та лікуванню, коли дитина хворіє, а також в інформуванні дітей та наданні порад із питань, які стосуються здоров'я, здорового способу життя, враховуючи сексуальну освіту, шкідливість куріння, вживання алкоголю, наркотиків тощо (особливо для старших дітей). Задоволення таких потреб забезпечує фізичне здоров'я дитини.

Психогенні потреби дитини насамперед стосуються всіх аспектів її когнітивного розвитку: отримання необхідної інформації, забезпечення свободи висловлювань, активізація інтелектуальної діяльності.

Щоб задовольнити естетичні потреби вихованців, важливо забезпечити умови для читання цікавої літератури, гри на музичних інструментах, відвідування виставок, концертів, інших видів мистецької діяльності. Дитина, яка тяжко переживає наслідки різних форм насильства над нею, потребує нових відчуттів: успіху, приємних вражень, захоплень, відкриттів.

Тісний зв'язок з емоційним розвитком має сформувати в дитини усвідомлення себе як окремої і цінної особистості, приналежність і прийняття сім'єю, одно-

літками і суспільством. Дитині для повноцінного розвитку важливо усвідомити свій образ, своє «Я», поважати себе, адекватно оцінювати себе, мати правильну гендерну орієнтацію тощо. Це починає діяти на основі формування системи цінностей особистості, що виконують функцію регулятора життєдіяльності.

Для соціалізації дитини найбільше значення мають соціогенні потреби й їх задоволення. Зокрема, неабияку роль для повноцінного зростання мають сімейні та соціальні стосунки. У міжособистісній взаємодії в сімейному середовищі формуються духовні якості особистості: доброта, чуйність, відповідальність, альтруїзм, чи навпаки — бездуховність. Саме тому надзвичайно важливе значення для розвитку дитини мають стабільні і сповнені любов'ю стосунки із батьками (опікунами), братами, сестрами; можливість розвивати співчуття, ставлячи себе на місце іншого, дружба з однолітками та іншими важливими особами, а також реакція сім'ї на ці стосунки.

Процес реабілітації повинен здійснюватися паралельно з допомогою соціальних працівників, психологів та інших фахівців дитині та її батькам. Активну роботу з біологічною родиною слід спрямувати на співробітництво з батьками, надання допомоги в пошуку сімейних ресурсів щодо вирішення внутрішньосімейних проблем, які перешкоджають нормальним контактам із дитиною. З батьками, які вчинили насильство або не перешкоджали його вчиненню над своєю дитиною, слід провести бесіду. Завдання спеціаліста — спрямувати їх співпрацювати зі спеціалістами, зацікавити у спільній роботі, показати їй користь, а також контролювати сімейну ситуацію, щоб створити безпечну обстановку для дитини при її поверненні в родину.

Важливе завдання закладу соціального захисту — створити навколо дитини «реабілітаційний простір», особливо доброзичливу, позитивну, комунікативно емоційну атмосферу; забезпечити гарні побутові умови, змістовну й цікаву зайнятість дитини, залежно від її віку та інтересів. Важливо, щоб у закладі, починаючи із прийомного відділення, було все необхідне, що відволікає дитину від переживань і тривоги, яку вона постійно відчуває: іграшки, книги, настільні ігри (шахи, шашки, пазли, теніс), акваріум, приладдя для малювання, ліплення, цікаві головоломки, магнітофон (телевізор) тощо. Дитина обов'язково повинна мати можливість написати листа рідним чи зателефонувати додому.

Для утвердження власної незалежності від дорослих дитині слід оволодіти відповідними знаннями, уміннями та навичками. Незалежність насамперед формується з навичок самообслуговування (комплекс дій, що дозволяє дитині самостійно підтримувати себе й особисті речі в тому стані, який відповідає прийнятним санітарно-гігієнічним і соціально-побутовим нормам). Такі навички дуже важливі для самоствердження дитини. Оволодіння ними дає дитині можливість самотужки розв'язувати соціально-побутові проблеми: уміння одягатися, їсти, безпечно поводитися на дорозі тощо.

У процесі соціально-психологічної реабілітації дитини використовуються різні методи й форми роботи, зокрема, проводяться індивідуальні й групові ви-

ховні заходи, психотерапевтичні заняття, спрямовані на розвиток позитивних рис особистості дитини, її інтересів, корекцію негативних звичок і поведінки, формування вміння підтримувати доброзичливі стосунки в дитячому колективі та з дорослими. Психотерапія може проводитись в індивідуальній і груповій формах з використанням арт-терапії, ігрової терапії, пісочної терапії та інших методів реабілітації, природних для дітей.

Важливим є питання підготовки персоналу до роботи з дітьми-жертвами, які мають девіантну поведінку, схильні до конфліктів з іншими вихованцями та дорослими. Реабілітаційна робота з такими дітьми повинна будуватися на взаємній довірі між працівниками та ними. Грубе ставлення до них, застосування фізичної сили, інших протиправних дій, навіть у випадках брутального порушення дітьми норм поведінки, є неприпустимими. Кожен працівник, який відповідно до свого службового обов'язку працює з дітьми, повинен розуміти, що в усіх його діях, які стосуються дітей, слід дотримуватися їхніх інтересів і будь-яка робота з ними повинна ґрунтуватися на глибокому розумінні різновікової дитячої психології, психології девіантної поведінки тощо.

Позитивну поведінку дітей у закладі слід стимулювати винагородами: подарунками, участю в цікавих екскурсіях, туристичних походах, відвідуванням театру, змаганнями за честь закладу чи групи, трудовими десантами тощо. Практика вчасно похвалити дитину за охайний вигляд, виваженість у стосунках з іншими вихованцями, добре виконану роботу чи домашні завдання, наполегливість у навчанні, небайдужість до невдач інших дітей, яка діє в закладі на постійній основі, прискорює реабілітаційний процес. Дітей слід навчити аналізувати свою поведінку, самостійно оцінювати її.

Неодмінною умовою успішності процесу психолого-соціальної реабілітації є його цікавість для дитини. Ефективними та апробованими на практиці є такі форми роботи:

- групові ігри, коли діти самі обирають, планують, розробляють умови та проводять гру;
- групові обговорення, коли діти розповідають про себе, діляться своїми спогадами, почуттями та тривогами, мріями й планами на майбутнє;
- участь дітей у роботі гуртків, спортивних секцій, студій;
- використання непередбачених ситуацій, інсценування;
- екскурсії: відвідування музеїв, виставок, історичних пам'яток дозволяє дітям відкрити для себе нові грані життя;
- переказування дітьми оповідань, історій чи казок. Така діяльність допомагає дитині висловити свої почуття й думки щодо поведінки того чи іншого персонажу, сприяє засвоєнню дитиною моральних цінностей та позитивної поведінки;
- рольова гра. Ця форма діяльності дає дітям можливість перевірити себе в різних ролях, випробувати різні види поведінки та вільно висловити свої емоції. Наприклад, сором'язливій дитині можна доручити виконувати

роль наполегливої, самовпевненої особистості, а бешкетнику — роль тихої, стриманої людини. Для того, щоб уникнути суперечок у групі, необхідно пояснити заздалегідь, що немає «хороших» і «поганих» ролей, цінується лише майстерне виконання ролі актором. У разі конфлікту за допомогою рольової гри можна знизити напругу та разом віднайти рішення, запропонувавши дітям помінятися ролями. Наприкінці рольової гри необхідно підбити підсумки, надаючи дітям можливість поділитися враженнями та розповісти, чого вони навчились.

Цікавою для дітей та корисною для формування в них освітніх знань та світогляду є групова робота в секціях. Секції можуть називатися по-різному: «Подорож країнами світу», «Сім чудес України», «Я вмію захистити свої права», «Я правильно поведжу себе в школі та громадських місцях» тощо. Ведуть секції педагоги та старші вихованці. Для секцій дітей поділяють на групи. У секціях на них чекає цікаво підібраний тематичний матеріал, кросворди, питання, заготовки тощо. Робота в секції передбачає попередню підготовчу роботу з дітьми, читання енциклопедій, підручників, перегляд новин по телевізору, тренування в різних видах робіт. За результатами роботи в секціях діти отримують бали. Групи-переможці нагороджуються призами.

Старших вихованців слід залучати до участі в дебатах на різну тематику: «За й проти вживання наркотиків, паління», «Що важливіше, ким бути чи яким бути» тощо. При організації дебатів важливо передбачити відповіді на основні питання з інших джерел — за допомогою демонстрації фільмів, коментарів фахівців із того чи іншого питання тощо.

Реабілітаційні заходи слід планувати й реалізовувати таким чином, щоб вони приносили дітям задоволення, надавали позитивну підтримку та дозволяли займатися тим, що цікавить дітей відповідного віку.

У кожному закладі соціального захисту застосовуються різні форми роботи для ефективності соціально-психологічного реабілітаційного процесу. Найпоширенішими є мистецька та працетерапія, навчання дітей, виховання громадянина та патріота, формування здорового способу життя, організація дозвілля тощо.

Мистецька терапія — це малювання, організація конкурсів малюнків (плакатів), виготовлення виробів із природного матеріалу (глини, лози, квітів, плодів тощо), спів та декламування, складання казок, віршів, оповідань, приказок, відтворення народних традицій, моделювання одягу та показ моделей тощо. Мистецькі заняття дозволяють дітям висловити свої почуття, відчувати захоплення від побаченої картини, почутої мелодії, намагатися самостійно намалювати пейзаж чи виліпити фігурку тварини.

Мистецтво допомагає дитині відволіктися від переживань, зняти стресовий стан. Залучення дитини до мистецької діяльності дає можливість вихователю краще зрозуміти дитину. Крім того, мистецькі заняття, за умови правильного планування та проведення, можна ефективно використовувати для виховання

Урахування вікових особливостей дітей при виборі форм роботи з ними

Вік дітей	Форми роботи
3–6 років	Формування навичок самообслуговування: особистої гігієни, прибирання робочого місця, одягу, ліжка, іграшок тощо; ігри (сюжетно-рольові), малювання, установка на зображення (ліплення) персонажів казки під час її читання, співи, заняття з підготовки до школи, виразне читання та вивчення віршів, інсценування, читання та переказ казок, історій, складання пазлів тощо.
7–12 років	Формування навичок особистої гігієни, прибирання, навчальна праця, виразне читання та аналіз прочитаного з висловлюванням власної думки, робота в бібліотеці, зокрема з довідковою літературою, енциклопедіями, участь у роботі дитячого «парламенту», формування гарного смаку, уміння естетично гарно та модно одягатися, підбирати одяг, взуття, зачіску, працювати з відповідною літературою, започаткувати школу моделювання одягу, рольові ігри, інсценування, виконання завдань та установок: під час читання твору вихователем (намалюй пейзаж, персонажів, опиши поведінку тощо), участь у проведенні конкурсів, мистецька терапія, працетерапія, спортивні ігри та змагання, відвідування секцій, догляд за тваринами тощо
12 років та старші	Вищезазначені форми діяльності з більшою ініціативністю та самостійністю, спонукання до розвитку мови, висловлювання власної позиції, широке застосування таких форм роботи з дітьми як проведення диспутів, дебатів тощо

в дітей навичок соціальної взаємодії. Наприклад, передбачивши ситуацію, коли дитина повинна попросити в однокласника олівець чи папір потрібного кольору, яких у неї не виявилось, вихователь, таким чином, спонукає її до толерантного спілкування з іншими вихованцями та формує в неї вміння щось попросити, що на початковому етапі реабілітації не просто. Часто буває, коли дитина, отримавши задоволення від малювання картини, вишивання серветки, звучання клавіш, оволодіває цим мистецтвом і захоплюється ним усе життя.

Малюнок, вишивка, аплікація, інші вироби дитини можуть бути одним із ключів до розуміння її проблеми. Те, що дитина за жодних умов не хоче або не може розповісти дорослому, вона підсвідомо виражає в малюнку чи іншому творі. Нерідко її витвір «розповідає» про стосунки в сім'ї, допомагає виявити її кривдника та захисника. Аналіз творів дитини на різних етапах реабілітаційного процесу свідчить про динаміку цього процесу. Оцінювання дитячих робіт вимагає від соціальних працівників дуже обережного та виваженого підходу. Не можна припускати вільного чи поспішного аналізу. Роботи всіх вихованців слід показати на виставках творчих робіт, організованих в закладі. Участь у виставках із самостійно зробленими роботами виховує самоповагу в дітей, відроджує віру в себе.

Працетерапія — це формування в дитини трудових навичок, поваги до праці та людей праці, усвідомлення необхідності працювати, щоб забезпечувати свою життєдіяльність, прагнення до порядку та бажання оволодіти навичками майбутньої професії, вироблення звички допомагати, турбуватися про інших людей, піклуватися про тварин, доглядати за рослинами.

Працетерапія наповнює життя дитини новим значенням у різних видах діяльності: побутової (виконання режиму дня, догляд за своїм одягом, переодягання шкільної форми в домашню, дотримання особистої гігієни), навчальної (організація підготовки домашніх уроків, складання портфеля тощо), трудової (визначити послідовність виконання заданого трудового доручення, підготувати інструменти, приладдя, виконати доручення, прибрати робоче місце, скласти інструменти тощо), творчої (підготувати місце для малювання, виготовлення аплікації тощо, відібрати необхідні приладдя та матеріали, подумати, який сюжет творчої роботи буде виконуватися, продумати скільки часу необхідно на виконання цієї роботи). Фізична праця на свіжому повітрі гартує здоров'я вихованців. Навесні та влітку вони вчаться висаджувати квіти, дерева, доглядати за ними, прибирати територію. Отже, набираються досвіду господарювати, уміти правильно та естетично облаштувати подвір'я, вивчати особливості рослин.

Якщо привчати старших дітей допомагати доглядати за меншими, формувати в них навички самообслуговування, то це одночасно виховує і моральні якості підлітків. Вони не зможуть образити менших від себе за віком, стануть терплячішими до братиків і сестричок.

Одним із напрямів працетерапії є професійна орієнтація дітей підліткового віку. Насамперед потрібно провести велику підготовчу роботу щодо формування в старших вихованців знань про професії, уміння адекватно оцінити свої бажання оволодіти тією чи іншою професією та свої можливості.

Наступним кроком є спланована робота щодо відбору з дітьми необхідного лексичного матеріалу для вміння охарактеризувати свою майбутню професію, розповісти про технологічні процеси, пов'язані з нею, пояснити мотивацію вибору саме цієї професії. На практиці це надзвичайно складний процес, оскільки в дітей обмежений словниковий запас. Ця робота активізується, коли застосовувати інтерактивні форми роботи з підлітками.

Вони охоче вступають у тематичні рольові ігри, запропоновані їм, де є експерти, працівники, роботодавці, працівники центрів зайнятості тощо. Наприклад, у процесі рольової гри «Я влаштовуюсь на роботу» можна в ігровій формі ефективно відпрацювати необхідну лексику для працевлаштування, узагальнити знання про професії, умови праці, навчитися, по можливості, виконувати практичну роботу: шити, готувати, будувати, писати заяву про влаштування на роботу, про відпустку, знати свої права та соціальні гарантії тощо. Великий вплив на визначення професії має організація для підлітків екскурсій на підприємства, фабрики, фермерські організації, СТО, курси водіїв, військові частини тощо, де вони

на практиці можуть побачити всі «за» і «проти» професій, якими цікавляться. Екскурсії мають бути ретельно підготовлені та сплановані.

Дуже важливо, щоб до завершення терміну перебування в закладі, вихованці оволоділи трудовими навичками, знали, де вони зможуть набути професію, яка їх цікавить, де можуть улаштуватися на роботу, чи є можливість отримати цю професію в районі, місті, де проживають, позитивні характеристики набутої професії та виклики, які можуть виникнути в разі її набуття.

Навчальна діяльність та робота з усунення педагогічної занедбаності дітей — є одним із першочерговим завдань реабілітаційного процесу. Освітня реабілітація дитини передбачає діагностику рівня її знань та вмінь, ліквідацію прогалин в знаннях, формування інтересу й мотивації дитини до подальшого навчання.

У спільному наказі Міністерства України в справах сім'ї, молоді та спорту та Міністерства освіти і науки України від 19 вересня 2006 року №3185/656 «Про організацію навчання вихованців притулків для неповнолітніх та центрів соціально-психологічної реабілітації дітей» перелічено заклади, які зобов'язані забезпечити навчання вихованців у школах. Питання навчання педагогічно занедбаних дітей, як ефективного засобу позитивної соціалізації особистості дитини, необхідно розглядати з двох боків. По-перше, дитина, яка пододала педагогічну занедбаність та із задоволенням ходить до школи, більше не захоче повернутися в старі умови соціального «дна», яке вона вже пройшла. По-друге, освітні знання є потужним засобом для самореалізації, самовдосконалення та самопізнання дитини, здатністю до самопомоги.

Проблеми з навчанням у вихованців закладів соціального захисту, зокрема в дітей-жертв жорстокого поводження, пов'язані з такими причинами:

- діти не мають мотивації до навчання;
- значні прогалини в знаннях обумовлюють їх небажання вчитися;
- конфлікти з однокласниками та їх батьками через упереджене ставлення частини дітей у класі до вихованців;
- упереджене ставлення вчителів.

Для цього важливо правильно організувати роботу з дітьми. Багаторічна практика закладів соціального захисту свідчить, що фронтальний підхід до вихованців із метою усунення в них педагогічної занедбаності неефективний. Найкращі результати можна досягти завдяки індивідуальному підходу до дитини. Проте виділити вихователя для кожного вихованця неможливо. За таких умов доцільно ґрунтовно продіагностувавши рівень педагогічної занедбаності кожної дитини, розподілити дітей у типологічні групи за рівнем освітніх знань і почати їх вчити. Необхідно обов'язково визначати рівень знань, умінь та навичок кожної дитини на початку роботи з нею та порівнювати з результатами, досягнутими на кінець періоду перебування дитини в закладі.

Навчання вихованців закладу соціального захисту повинно відбуватися спільно з загальноосвітнім навчальним закладом. Виходячи із ситуації та рівня засвоєння знань дітьми певної типологічної групи, заклад та школа визначають

форми та зміст навчання дітей кожної групи. Також дуже важливо, щоб позитивний перелом у формуванні освітніх знань, умінь та навичок, продовжився після завершення терміну перебування дитини в закладі.

Психологічний супровід дітей-жертв жорстокого поводження

Необхідно проводити поглиблене психологічне обстеження дитини, щоб виявити особливості її характеру, поведінки та проблем, визначити завдання реабілітаційного процесу, а також психологічні й педагогічні чинники, які можуть позитивно впливати на цей процес або гальмувати його, виявити дезорганізацію, дезадаптацію дитини (почуття тривоги, страху, агресивності тощо).

Психологічну роботу з дитиною слід спрямувати на нейтралізацію відчуження дитини шляхом корекції її кризового стану та встановлення довірливих стосунків між дитиною та спеціалістами.

Психотерапію можна проводити в індивідуальній та груповій формах із використанням різних методів, які застосовуються для дітей.

Мета надання психологічної допомоги дітям-жертвам насильства:

- сформуванню позитивну «Я»-концепцію дитини-жертви;
- удосконалити вміння, навички та здібності для позитивних почуттів, правильної поведінки, встановлення довірливих стосунків з іншими;
- відновити почуття власної гідності й позитивне ставлення до себе, здатність до саморозуміння;
- розвинути і вдосконалити соціальні якості особистості дитини;
- сформуванню вміння самостійно приймати рішення;
- корегувати «сексуалізовану» поведінку.

Психотерапія дитини-жертви є основою реабілітації й здійснюється поступово. До цього процесу входить психологічна діагностика, корекція, відповідна терапія, відновлення психічного здоров'я та самопочуття дитини. Зокрема, в основі психолого-педагогічних обстежень лежить діагностика стану дитини (визначення психологічного стану, умов життя та виховання в сім'ї, з'ясування індивідуальних особливостей розвитку, особистісних якостей, інтересів, причин самовільного місця проживання та навчання, втечі з родини та ін.).

Надання такої допомоги — складний і довготривалий процес. Вплинути на дитину будь-якого віку з важким життєвим досвідом, негативною оцінкою себе й власних можливостей, що перенесла різні травми (психічні, фізичні, сексуальні), відчула нестачу любові й піклування з боку батьків, має різні депривації, зіткнулася з відчуженням з боку суспільства та держави, надзвичайно складно. Це вимагає особливих знань, опанування спеціальними методами та прийомами, осо-

бливої організації, що об'єднує багатьох спеціалістів різного профілю й дозволяє виявляти, визначати й вирішувати проблеми дітей.

Досягнення поставленої мети — змінити поведінку дитини — необхідно вирішувати через покрокове виконання окремих психологічних завдань.

Установлення первинного контакту з дитиною

Установлення первинного контакту з дитиною насамперед необхідне для психологічної підтримки дитини в новій для неї ситуації. Для цього потрібно забезпечити позитивний емоційний фон під час спілкування з дитиною, створити ситуації безпеки, довіри та відкритості. Це непросте завдання. Дитина з досвідом негативних стосунків із дорослим, який шляхом обману, погроз чинив насильство над нею, контакти зі спеціалістом також може оцінювати як небезпеку для себе. У таких випадках дитина відчуває страх, неспокій, проявляє супротив таким контактам. Щоб послабити ці почуття, застосовуються різні вправи, спрямовані на підтримку в дитини впевненості в собі. Наприклад, можна навчити її порівнювати себе з одногрупниками чи однокласниками, відомими особистостями. « Я один з ... (що я роблю як член сім'ї, як учень класу, як учасник змагання, як відомий співак тощо)» — дитина вибирає відомих персонажів фільмів, спортсменів, кінозірок і шукає схожі та відмінні риси з іншими дітьми в групі тощо. Це показує дитині, що вона не гірша за інших, розумна й добра, має таланти і здатна їх проявити.

Надзвичайно важливим є перший контакт із дитиною, яка зазнала насильства. Мета бесіди з дитиною-жертвою насильства — отримати повну інформацію під час спонтанної розповіді дитини. Фахівцеві слід терпляче вислухати розповідь дитини про події, які відбувалися в її житті. Сподівання фахівця отримати повні і правдиві відповіді на всі запитання стосовно насильства частіше не здійснюються через низку причин: біль, страх, сором, які може відчувати дитина, недовіра до дорослих і намагання приховати те, що відбувалося, а також через те, що дитина може насправді любити своїх кривдників, незважаючи на жорстоке поводження з їх боку.

Фахівець повинен продумати запитання до дитини, враховуючи її вік, рівень розвитку та інтелекту, життєвий досвід. Під час розповіді дитини про факти жорстокого поводження з нею необхідно уважно, довірливо й співчутливо ставитися до неї, переконати, що вона не винна в тому, що сталося. Питання задавати в м'якій формі, наприклад: «Чи правильно я розумію, що тобі зробили боляче? Розкажи, будь-ласка, як це сталося. Покажи, де в тебе болить?».

Слід залишатися спокійним, якщо дитина через відсутність словникового запасу не може чітко сформулювати думку або вживає нецензурні вирази, жарго-

нізми, які чула від дорослих. Дитині можна коректно допомогти висловити свою думку, але переривати її розповідь не треба. Важливо заспокоїти та підтримати дитину, переконавши, що вона правильно зробила, розповівши про свій секрет, що така ситуація трапляється й з іншими дітьми. Батьки залишаються для неї батьками, незалежно від того, як вони поведуться з дитиною, вона продовжує їх любити й боїться зашкодити їм своїми словами чи діями. Тому під час бесіди не варто негативно висловлюватись на адресу кривдника, оцінити можна тільки його дію: «Так, з тобою вчинили погано».

Необхідно терпляче відповідати на запитання дитини, намагатися розвіяти її тривоги, особливо стосовно самого звернення по допомогу. Дитині не можна обіцяти того, що не можна виконати, наприклад: «Твоя мама не засмутиться» або «Тому, хто тебе скривдив, нічого не буде», «Тебе більше ніколи не скривдять»).

У жодному разі фахівець під час бесіди з дитиною не може бути нетерплячим та перебивати її, робити передчасні висновки, намагатися завершити думки дитини, її висловлювання, втрачати зоровий контакт із дитиною, жестами та рухами тіла демонструвати неухважність, залякувати дитину (зокрема тим, що її родичів буде суворо покарано), критикувати дитину або глузувати з неї.

Довірливі стосунки з дитиною під час первинної діагностики повинні допомогти спеціалісту «розкрити» її, щоб отримати відповіді на важливі питання для побудови реабілітаційного процесу дитини.

За результатами бесіди з дитиною спеціаліст повинен з'ясувати, які психотравмуючі події пережила дитина. Установити, які негативні психологічні симптоми характерні для поведінки дитини й чи можуть вони негативно впливати на її спосіб життя в майбутньому. Для правильного проведення реабілітаційного процесу з дитиною важливо також знати, які ресурси вона має для життєздатності й отримання ефективних результатів терапії. Також визначити, якою має бути терапія в цьому конкретному випадку.

Іншим важливим питанням, на яке повинен дати відповідь фахівець, це те, чи є мотивація й ресурси для участі у процесі реабілітації батьків дитини і як до цього процесу залучити родичів, школу тощо.

У випадку сексуального насильства необхідно дізнатися про те, в якому віці над нею було вчинено злочин щодо статевої свободи й статевої недоторканості, хто здійснював насильство й хто, можливо, знав про це. Яким був характер злочинної дії: насильницький спосіб і застосування сили, відчуття задоволення, страху, приниження, які відчувала дитина? Які пояснення після того, що сталося, дитина дала собі, які в неї склалися стосунки в сім'ї? Збір інформації під час взаємодії з дитиною та її сім'єю дозволить виробити програму індивідуального психологічного супроводу дитини. Якщо сексуальне насильство над дитиною здійснювалось тривалий період, для її реабілітації необхідно залучити більше спеціалістів.

Ознаками встановленого контакту з дитиною є:

- взаємне особистісне сприйняття спеціаліста та дитини, відкритість у стосунках та відвертість у висловлюваннях;
- однаковість оцінкових суджень і потреба в подальшій взаємодії;
- високий рівень контакту очей у бесіді;
- узгодженість поз, міміки та інтонації в діалозі.

Таким чином, саме зміна емоційного досвіду дитини за рахунок появи в її житті принципово інших стосунків — доброзичливих, позитивних — корегує сформовану в неї негативну модель стосунків. На практиці це може змінити ставлення дитини до себе й до інших людей. Такі терапевтичні стосунки дитина не може встановити одночасно з багатьма спеціалістами. Як правило, в закладах соціального захисту відповідну функцію виконує психолог.

Для терапевтичних стосунків із дітьми, в яких порушена прихильність до дорослих, необхідна динаміка та досить тривалий час. Приступаючи до роботи з дитиною, психолог завжди має пам'ятати, що головне в стосунках із нею — це взаємна повага та довіра. Те, що каже дитина (підліток), повинно залишатися таємницею. Її проблеми можуть бути обговорені з учителями або родичами тільки за проханням і зі згоди дитини. Втрата довіри, розголошення таємниці, навіть мимовільне, є великою психологічною травмою й може призвести до непередбачуваних наслідків.

Умовою, що ускладнює перебіг корекційних заходів, є те, що психолог працює не зі звичайною, соціально здоровою дитиною, а з дитиною, яка має конфліктні стосунки з найближчим соціальним оточенням, деформовану поведінку, негативні нахили та звички, яких дитина набула на вулиці чи в асоціальній сім'ї. Тому в першу чергу робота психолога повинна бути спрямована на корекцію емоційно-вольової сфери дитини. Найпоширенішими порушеннями цієї сфери є агресивність, тривожність та гіперактивна поведінка дітей.

Формування в дитини здатності проявляти довіру

Одним із тяжких наслідків жорстокого поводження з дитиною є почуття недовіри до оточуючих. Тривале насильство над дитиною чи ігнорування її потреб можуть зруйнувати основні потреби дитини в спілкуванні та взаємодії з іншими людьми.

Корекційна робота з такими дітьми відбувається довго і базується на визначенні специфічних особливостей відчуттів, які виникли в дитини з втратою довіри до дорослих. Психологічний супровід такої дитини повинен супроводжуватися корекцією вмінь та навичок, необхідних для формування довірливих стосунків до дорослих та інших дітей.

Переборювання тривожності та страху дитини

Тривога і тривожність — це різні поняття. Тривога — це епізодичний прояв неспокою, хвилювання дитини, а тривожність є стійким станом. У цьому стані людина перебуває, займаючись будь-якою діяльністю. Коли людина боїться чогось конкретного, то це прояв страху. Наприклад, страх темряви, страх висоти, страх замкненого простору.

Тривожні діти різного віку часто побоюються, що може щось трапитися із їхніми близькими людьми. Діти також можуть відчувати страх, що самі помруть. У результаті такої постійної тривоги, пильності й напруги в дитини можуть виникати болі в животі, плечах, шиї та голові.

Маленькі діти можуть часто притулятися до дорослих, які ними опікуються, видаючи цим свій страх бути розлученими з ними. У кінцевому ступені тривоги вони не відпускають їх ні на хвилину, сприймаючи розлуку як символічну смерть близького. Часто діти хочуть спати із засвіченою лампою й відчиненими дверима, щоб бачити, що дорослі з ними.

К. Ізард пояснює різницю між термінами «страх» і «тривога» таким чином: тривога — це комбінація декількох емоцій, а страх — лише одна з них. Страх буває в людини в будь-якому віці: в дітей від 1 року до 3 років часті нічні страхи, страх неочікуваних звуків, страх залишатися наодинці, страх болю (і пов'язаний із цим страх медичних працівників). Діти від 3 до 5 років бояться самотності, темряви, замкненого простору. У 5–7 років провідним стає страх смерті. Від 7 до 11 років діти найбільше бояться «бути не тим, про кого добре говорять, кого поважають, цінують і розуміють».

Дитина, яка потерпіла від жорстокого поводження з нею, зокрема сексуального насильства, відчуває сильний страх, оскільки не знає відповіді на питання, що буде далі. Ця тема для неї є домінуючою при першій зустрічі із психологом. Через те дитині необхідно детально й доступно розповісти про всі деталі юридичного процесу, надати вичерпну інформацію про те, як відреагують оточуючі на насильство, що буде з кривдником. Страх бути нікому не потрібною, покинутою може довго супроводжувати дитину. Почуття, які дитина пережила в ситуації насильства, можуть викликати в неї тривожність, ситуативний та панічний страх. Наприклад, ситуативний страх може виникнути, коли дитина побачить людину, схожу на кривдника. Для маленьких дітей сприйняття смаку, запаху, звуку, слуху мають більше значення, ніж слово, значення тощо. Коли дитина відчує запах чи мелодію, якими супроводжувалось насильство, вона почувається тривожно, поводиться невпевнено.

Корекційну роботу із тривожними дітьми дошкільного віку необхідно проводити в ігровій формі. Спершу фахівець повинен встановити контакт із дитиною.

Щоб встановити довірливі відносини і досягти ефективніших результатів, для занять із дітьми бажано використовувати індивідуальні форми роботи.

При сильній тривозі й страху, невпевненості в собі необхідно навчити дитину повільно зупинятися в думках та робити вправи на розслаблення. Цій методиці можна навчити й батьків. Поступово за допомогою ігор, рольових ігор, пісочної терапії дитина починає контролювати свої страхи в повсякденному житті.

При проведенні корекційних занять із тривожною дитиною К. Мустакас (2000) рекомендує дотримуватися таких принципів: по-перше, психолог визнає дитину як особистість, вірить у дитину, поважає не тільки її «Я», але й її страхи, деструктивні форми поведінки й т.п., і, по-друге, психолог заохочує дитину до спонтанного вираження своїх почуттів.

Як правило, прийшовши до ігрової кімнати, тривожна дитина чекає конкретних вказівок та інструкцій дорослого: що можна, а чого не можна робити. Більшість дітей мовчать й відчувають себе невпевнено. Психолог, вихователь має розвивати самостійність дитини та заохочувати її до ініціативності. Таким чином, у процесі гри дитина навчається приймати рішення, не боїться діяти й стає впевненішою. Корекційну роботу із тривожними дітьми спеціалісти рекомендують проводити в трьох напрямках:

- підвищення самооцінки;
- навчання дитини вмінню керувати собою в конкретних ситуаціях, які найбільше її хвилюють;
- зняття м'язової напруги.

Підвищення самооцінки дитини

Звичайно, підвищити самооцінку дитини за короткий час неможливо. Необхідно щодня цілеспрямовано працювати. Звертатися до дитини по імені, хвалити її, навіть за незначні успіхи, наголошувати на них у присутності інших дітей. Однак похвала повинна бути відкритою, тому що діти гостро реагують на фальшивість. Дитина обов'язково має знати, за що її похвалили. У будь-якій ситуації можна знайти привід похвалити дитину.

Бажано, щоб тривожні діти частіше брали участь у таких іграх у колі, як «Компліменти», «Я дарую тобі...», які допоможуть їм дізнатися багато приємного про себе від оточуючих, подивляться на себе «очима інших дітей». Щоб про досягнення кожного вихованця дізналися ті, хто поряд, у групі притулку для дітей чи центру соціально-психологічної реабілітації дітей можна оформити стенд «Зірка тижня», на якому один раз на тиждень уся інформація буде присвячена досягненням конкретної дитини. Кожна дитина, таким чином, отримує можливість бути в центрі уваги. Кількість рубрик, їх зміст і розташування обговорюються разом з дорослими та дітьми.

Навчання дітей умінню керувати своєю поведінкою

Як правило, тривожні діти не повідомляють про свої проблеми відкрито, а приховують їх. Тому якщо дитина каже дорослим, що вона нічого не боїться, це не означає, що її слова відповідають дійсності. Швидше за все, це є проявом тривожності, про який дитина не може або не хоче зізнатися. У цьому випадку бажано залучати дитину до спільного обговорення проблеми. У групі можна поговорити з дітьми, сидячи в колі, про їх почуття і переживання в ситуаціях, які їх хвилюють.

Звичайно, всі дорослі знають, що не можна порівнювати дітей один з одним. А коли йдеться про тривожних дітей, то цей прийом категорично недопустимий. Крім того, бажано уникати змагань і таких видів діяльності, які вимагають порівняння досягнень одних дітей із досягненнями інших. Краще порівняти досягнення дитини з її ж результатами, досягнутими раніше. Якщо в дитини проявляється тривога при виконанні навчальних завдань, не рекомендовано виконувати завдання на швидкість. Не можна підганяти й квапити їх. Звертаючись до тривожної дитини із проханням або питанням, бажано встановити з нею контакт очима: або нахилитися до дитини, або підняти її до рівня своїх очей. Створення разом із дорослими казок та історій навчить дитину виражати тривогу і страх. І навіть якщо вона приписує їх не собі, а вигаданому герою, це допоможе зняти емоційну напругу внутрішнього переживання і якоюсь мірою заспокоїть дитину. Навчати дитину керувати собою в конкретних ситуаціях можна й потрібно в повсякденній праці з нею.

Дуже корисно застосовувати в роботі із тривожними дітьми рольові ігри. Розігравати можна як знайомі ситуації, так і ті, які викликають особливу тривогу дитини (наприклад, ситуація «боюся вихователя, учителя» дає дитині можливість погратися з лялькою, яка символізує фігуру педагога).

Ігри, у яких лялька дорослого виконує роль дитини, а лялька дитини — роль дорослого, допоможуть дитині висловити свої емоції, а фахівцеві — зробити багато цікавих і важливих відкриттів. Тривожні діти бояться рухатися, адже саме в руховій емоційній грі (війна, «козаки-розбійники») дитина зможе пережити й сильний страх, і тривогу, а це допоможе їй зняти напругу в реальному житті.

Зняття м'язової напруги

При роботі із тривожними дітьми бажано використовувати ігри з тілесним контактом. Корисними є вправи на глибоке дихання, йога, масаж і просто розтирання тіла. Можна також улаштувати імпровізований маскарад, шоу. Для цього потрібно приготувати маски, костюми або просто старий одяг дорослих. Участь

у дійстві допоможе тривожним дітям розслабитися. А якщо маски й костюми будуть виготовлені руками дітей (звичайно, з допомогою дорослих), гра принесе їм ще більше задоволення.

Пом'якшення почуття провини

Після насильства дитина може глибоко страждати від почуття власної провини за те, що сталося, переживати гіркоту й самотність, провину перед матір'ю, іншими членами сім'ї. Нерідко такі діти впадають у депресивний стан. Особливо гостро дитина відчуває свою провину після розкриття факту насильства, особливо сексуального, оскільки тоді її стосунки із кривдником набувають іншого характеру. Дитина може вважати себе винною в тому, що недостатньо захищалася від кривдника, що своєчасно не розповіла про це тому, кому довіряє, що винна в руйнуванні сімейних стосунків, відчуває свою вину в тому, що звабила кривдника, піддаючись цинічним доріканням у цьому членів сім'ї, знайомих.

Почуття провини може проявлятися по-різному. Діти з сильнішим почуттям власної гідності можуть відчувати злість до тих, хто своєчасно не захистив їх, хто був винуватцем у притягненні кривдника до відповідальності. У таких випадках дитина-жертва може мати девіантну поведінку, спалахи агресії, наносити шкоду собі, непристойно поводитися в закладі та школі. Іншою формою поведінки може бути подавлений, замкнутий та мовчазний стан дитини.

Лише завдяки комплексу цілеспрямованих корекційних засобів дитина може позбавитись почуття провини та сорому, які вона відчуває.

Насамперед дуже важливо спонукати дитину до вербального визнання сорому як одного із засобів руйнування почуття провини за те, що сталося. Підготовка дитини-жертви до розповіді про сексуальне насильство над нею є найскладнішим етапом у роботі з нею. У такому випадку важливо переконати дитину-жертву в тому, що за сексуальне насильство відповідає дорослий кривдник. Це послабить відчуття сорому та провини дитини.

Терапевтичну роботу з потерпілою дитиною слід обов'язково проводити, враховуючи два складника: з одного боку, дитина могла відчувати задоволення від сексуальних стосунків із дорослим та відчуває почуття сорому, а, з іншого боку, — вона страждає від провини. Корегування лише одного із цих почуттів не приведе до позитивних наслідків.

Багато дітей-жертв, з якими жорстоко повелися, відчувають великі труднощі при висловлюванні своїх почуттів. Іноді приховані почуття й потреби проявляються в агресії дитини, про що вона не може сказати словами. Дитина, яка зростала в умовах емоційної депривації й піддавалася насильству, не вміє висловлюватися, часто не розрізняє почуття злості, провини, жалю, злоби, які відчуває одночасно. У роботі з такою дитиною важливо показати, що почуття можуть

бути поганими й хорошими. Найкраще це можна продемонструвати на діяльності, властивій дитині: малюванні, грі тощо.

Багато дітей-жертв насильства протягом тривалого часу тримають свій досвід у таємниці, що є великою перешкодою до їх реабілітації. У багатьох випадках це пояснюється проханням батьків чи інших родичів не розголошувати про насильство. Розповідь дитини про ситуацію щодо вчинення насильства над нею є необхідною для надання дитині-жертві психологічної допомоги. У таких випадках рекомендується поступово наближатися до питань зловживання щодо дитини.

На перших етапах роботи з дитиною слід аналізувати інформацію загального характеру, поступово наближаючись до детальнішої розповіді про переживання дитини у зв'язку з насильством. Психолог повинен допомогти дитині розповісти, що говорив кривдник і як реагувала на це дитина, які взаємостосунки виникли між дитиною й кривдником. Щоб полегшити участь дитини під час консультування, фахівець може використовувати різні види допомоги, наприклад: «Я думаю, що це сталося зі мною, тому що...» або «Він це зробив, щоб...». Це дозволить фахівцеві зрозуміти думки дитини, як вона розділяє провину за вчинення насильства, наповнити ситуацію різними переживаннями та відчуттями дитини.

При цьому знову ж таки важливо зрозуміти, що дитина думає щодо того, хто винуватий у ситуації, що сталася. Якщо дитина відчуває свою провину за насильство над нею, можна надати їй можливість ще раз згадати все, що передувало насильству. Тобто розповісти про щоденне життя до насильства, далі про початок ситуації з намаганнями насильства й в кінці про його вчинення. Такий підхід дасть змогу дитині розказати про все так, як це насправді було. Важливо, щоб дитина могла розповісти про свої переживання, почуття гніву, страху, здивування, горя, зневажання, образи, задоволення. Для цього можна використати малюнки або підготовлені письмові фрази чи слова.

Корекційна робота з дітьми-жертвами жорстокого поводження, які схильні до проявів агресії

Під агресією необхідно розуміти немотивовану деструктивну поведінку, протилежну нормам і правилам існування людей у суспільстві, яка завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), фізичну та моральну шкоду людям або викликає в них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруги, страху, пригніченості й т.д.). Розрізняють такі види агресивних реакцій: фізична агресія, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, недовірливість, вербальна агресія.

Діти з агресивною поведінкою найчастіше схильні до виявлення фізичної, вербальної, непрямой агресії та негативізму.

Дитина-жертва проявляє агресію, коли відчуває себе відчуженою, нікому не потрібною, часто не здатною протистояти насильству чи іншим негативним діям, спрямованим проти неї. Її агресія — це насамперед відображення внутрішнього дискомфорту, невміння адекватно реагувати на події, які відбуваються навколо неї. Жорстокість і відсутність батьків призводять до порушення стосунків між дитиною і батьками і вселяють у душу дитини впевненість у тому, що її не люблять. «Як стати потрібною і такою, щоб любили» — така невирішена проблема постає перед дитиною. Тому вона й шукає способи, щоб на неї звернули увагу дорослі й однолітки. На жаль, ці пошуки не завжди закінчуються так, як хотілося б нам і дитині, але як зробити краще — вона не знає.

Агресивна дитина, як і будь-яка інша, потребує ласки й допомоги дорослих. Для профілактики агресивних проявів з дитиною необхідно проводити психологічну роботу. Найефективнішим у цьому випадку є когнітивний підхід, який полягає у формуванні в дітей, схильних до проявів агресії, вміння знімати емоційну напругу:

- переносити гнів на безпечний предмет (гумові іграшки, м'ячі, паперові кульки, музичні інструменти і т.д.);
- вербально виражати гнів у ввічливій формі (промовляти вголос свої негативні емоції «Я злюся», «Я розсердилась»);
- мати конструктивні навички взаємодії з однолітками й дорослими в конфліктних ситуаціях.

Крім того, психолог чи соціальний педагог, перебуваючи в групі дітей і спостерігаючи за агресивними спалахами дитини, може використати самостійно й навчити вихователя таким прийомам впливу на дитину:

- використовувати фізичні перешкоди перед спалахом гніву (наприклад, зупинити піднесену для удару руку, утримати за плечі й впевнено сказати: «Не можна»);
- відвернути увагу малюка цікавою іграшкою або яким-небудь заняттям;
- застосовувати м'яке фізичне маніпулювання (спокійно взяти дитину на руки й відвести з місця конфлікту);
- усунути із групи об'єкта агресивного стану дитини.

Поведінка агресивних дітей неваріативна, їм необхідно пропонувати вибір, як можна поводитися. Здебільшого діти із задоволенням відгукуються на таку пропозицію і гальмують стан агресії.

Такими ж методами можна регулювати й спалахи гніву в дітей, коли вони сильно невдоволені, що супроводжується втратою контролю над собою. У процесі психотерапії дітей необхідно вчити вмінню гальмувати гнів прийнятними, мирними, а не руйнівними способами. Гнів не обов'язково призводить до агресії, але чим частіше дитина або дорослий відчуває гнів, тим більша вірогідність проявів різних форм агресивної поведінки.

Оскільки гнів найчастіше виникає в результаті обмеження волі, то під час найбільшого «нагромадження гніву» необхідно дозволити дитині зробити що-

небудь, що зазвичай не дозволяється. Наприклад, у ситуації, коли дитина розсердилася на однолітка й обмовляє його, можна разом із нею намалювати кривдника, зобразити його в тому вигляді і в тій ситуації, у якій хочеться «ображеному». Якщо дитина вміє писати, можна дозволити їй підписати малюнок так, як хоче, якщо не вміє — підписати під диктовку. Безсумнівно, таку роботу слід проводити віч-на-віч з дитиною і щоб суперник цього не бачив. Доки дитина не виговорить усе, що зібралось в душі й на язиці, вона не заспокоїться. Вона викрикуватиме образи в обличчя своєму ворогу, провокуючи його на відповідну лайку, привертаючи увагу все нових і нових «глядачів». У результаті конфлікт двох дітей може перейти в загальногруповий і перетворитися в жорстоку бійку. Незадоволена ситуацією, що склалася, дитина, яка боїться відкрито протидіяти, але все ж таки хоче помститися, вибере інший шлях: буде підмовляти однолітків не гратися з кривдником. Така поведінка спрацьовує повільно, поступово розгорнеться груповий конфлікт, але він довше «дозріватиме» й охопить більше учасників.

Ще один спосіб допомогти дитині легально виразити вербальну агресію — пограти з нею в гру «Обмовлянки» або «Мішок для криків». Досвід показує, що в дітей, які виплеснули з дозволу вихователя негативні емоції, а потім почули щонебудь приємне про себе, зменшується бажання діяти агресивно.

Однак не завжди діти обмежуються вербальною (словесною) реакцією на події. Дуже часто імпульсивні діти спочатку пускають у хід кулаки, а вже потім говорять образливі слова. Необхідно навчити дітей долати свою фізичну агресію. Вихователь, побачивши, що діти розгнівались і вже готові побитися, може миттєво відреагувати й організувати, наприклад, спортивні змагання з бігу, стрибків. Кривдника можна зарахувати в одну команду або відправити в команду суперників. Це залежить від ситуації й від сили конфлікту. Після закінчення змагань слід обговорити з дітьми почуття, які виникали під час виконання завдання.

Є велика кількість способів роботи із гнівом і зняття фізичного напруження дитини. Наприклад, ігри з піском, водою, глиною. Із цих матеріалів можна виліпити фігурку свого кривдника, зім'яти її, сплющити між долонями, розбити, а потім, за бажанням, відновити. Закопуючи-розкопуючи іграшки, граючись із сипучим піском, дитина поступово заспокоюється, повертається до гри в групі або запрошує однолітків погратися в піску разом із нею, але вже в інші, зовсім неагресивні ігри. Оволодіння такими вправами дасть можливість дитині переносити свою агресію чи спалахи гніву на «віртуального» кривдника, а згодом стримувати їх.

Щоб дитина могла розпізнавати й контролювати негативні емоції, їй необхідно навчитися оцінювати свій стан і стан навколишніх. Для тренування навички розпізнавання емоційних станів можна використати різні прийоми: оформити таблиці й плакати із зображенням різних емоційних станів — діти залюбки показують на малюнку, в якому стані вони перебувають зараз і вчать називати ці стани. Ще одним способом навчити розпізнавати свій емоційний стан і розви-

нути необхідність говорити про нього є малювання. Дітей можна попросити намалювати на теми: «Коли я сердитий», «Коли я радію», «Коли я щасливий» і т. ін.

Щоб діти правильно оцінювали свій стан, а при потребі й керували ним, необхідно навчити кожну дитину розуміти себе і насамперед відчувати своє тіло. Спочатку можна потренуватися перед дзеркалом: нехай дитина промовить, який настрій у неї зараз і що вона відчуває. Можна навчити дітей точно оцінювати свій емоційний стан і вчасно реагувати на сигнали, які подає тіло. Дитина, яка правильно розтлумачує послання свого тіла, сама може зрозуміти: «Мій стан близький до критичного. Чекай бурі». А якщо дитина до того ж знає декілька прийнятних способів випліскування гніву, вона може встигнути прийняти правильне рішення, попередивши конфлікт.

Навчання розпізнавати свій емоційний стан й керувати ним буде успішним лише тоді, якщо проводитиметься систематично щодня протягом досить тривалого часу. Крім описаних способів роботи, вихователь може проводити бесіди з дитиною, малювати й, звичайно ж, грати. Коли дитина навчиться розпізнавати свої емоції й говорити про них, можна перейти до наступного етапу роботи.

Формування здібності до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання

Діти, потерпілі від жорстокого поводження, нерідко виховуються в умовах емоційної депривації, а тому мають низький рівень емпатії (здатності відчувати стан іншої людини, уміти ставати на його місце). Тому робота з розвитку в дитини почуття емпатії є важливою і необхідною.

До психологічно-соціальної реабілітації дітей слід зараховувати такі види роботи, коли дитина може поставити себе на місце інших, оцінити свою поведінку зі сторони. Найкраще для цього використовувати рольові ігри, під час яких одні й ті ж діти можуть виконувати роль як «позитивного», так і «негативного» героя. Під час рольової гри важливо, щоб діти навчилися ставати на позицію іншої людини, розпізнавати її почуття та переживання, поводитися в складних життєвих ситуаціях. Ефективними є драматичні гуртки, у яких діти-актори можуть грати ролі різних персонажів з казок, оповідань чи п'єс. Так діти зможуть побути на місці суперника або кривдника. Навчившись співчувати людям, агресивна дитина зможе звільнитися від підозрливості та сумнівів, які приносять так багато неприємностей і самому «агресору», і тим, хто перебуває з ним поряд. А також навчиться відповідати за здійснені дії, а не звинувачувати інших.

Дорослі, які працюють з емпатійно бідною чи агресивною дитиною, повинні показувати приклад толерантної доброзичливої поведінки. Наприклад, якщо дитина жбурляє в гніві іграшки, можна, звичайно, сказати: «Ти — поганий! Ти завжди заважаєш усім дітям гратися!». Але це не зменшить емоційне напружен-

ня дитини, яка впевнена, що вона нікому не потрібна і весь світ налаштований проти неї. У такому випадку краще показати дитині, як реагувати на гнів інших. Наприклад, замість «Ти чому не прибрав іграшки?» можна сказати: «Я засмучуся, коли іграшки розкидані». Таким чином ви ні в чому не обвинувачуєте дитину, не погрожуєте їй, навіть не оцінюєте її поведінку. Ви говорите про себе, про свої відчуття. Як правило, така реакція дорослого спочатку шокує дитину, яка очікувала на свою адресу тільки докорів, а потім викликає в неї почуття довіри. З'явиться можливість для конструктивного діалогу.

Корекційна робота з гіперактивними дітьми

Корекційну роботу з гіперактивними дітьми можна проводити за допомогою ігор. Цим дітям корисно працювати з піском, крупною, водою, глиною. Гіперактивні діти не завжди сприймають межі дозволеного. Психолог, соціальний педагог повинен звернути особливу увагу на обмеження й заборони під час занять із дитиною. Їх слід робити спокійним, але разом з тим упевненим тоном, обов'язково надаючи дитині альтернативні способи задоволення її потреб.

У роботі з гіперактивною дитиною неоціненну допомогу надають вправи, які сприяють кращому усвідомленню дитиною свого тіла, а внаслідок цього допомагають їй контролювати рухи. Інколи гіперактивність супроводжується ще й спалахами агресії, які викликані постійним незадоволенням оточуючих і великою кількістю зауважень.

Така дитина заважає вести заняття, перебиває вихователя. Встановлення контакту з такою дитиною в основному залежить від стратегії і тактики дорослого. Тому необхідно співпрацювати з педагогами, психологами, вихователями, медпрацівниками. Для безпеки гіперактивної дитини необхідно встановлювати певні заборони. Цих заборон має бути зовсім мало і їх слід чітко й коротко сформулювати. Інструкції для дітей дошкільного віку й дітей молодшого шкільного віку повинні складатися не більше десяти слів. Гіперативні діти у зв'язку зі своєю імпульсивністю не можуть чекати довго. Тому всі обіцянки дорослі повинні виконувати одразу. Інакше дитина щохвилини нагадуватиме дорослим про їхні обіцянки, що може викликати відповідну негативну реакцію зі сторони дорослих. Система заохочень і покарань повинна бути достатньо гнучкою, але обов'язково поступовою. І тут необхідно враховувати особливості гіперактивної дитини: вона не вміє довго чекати, тому й похвали повинні носити моментальний характер і повторюватися приблизно через 15–20 хвилин.

Гіперактивна дитина дуже імпульсивна, її неочікувана дія, яка інколи носить навіть провокаційний характер, може викликати занадто емоційну реакцію дорослого чи інших людей, тому дорослий у будь-якій ситуації повинен залиша-

тися спокійним. Перед тим, як зреагувати на неприємну ситуацію, необхідно зупинитися на декілька секунд (наприклад, порахувати до десяти) і, таким чином, уникнути емоційного вибуху дитини. Через те, що гіперактивній дитині важко контролювати свою поведінку, не можна від неї вимагати одночасно бути уважною, нерухомо сидіти й не перебивати дорослого. Так, під час читання казки дорослий може дати дитині можливість зайняти свої руки іграшкою, коментувати казку.

Вихователям слід пам'ятати, що гіперактивній дитині легше працювати на початку дня, ніж увечері. Цікаво, що дитина, працюючи разом із дорослим, не проявляє ознак гіперактивності і успішніше виконує роботу. Навантаження дитини повинне відповідати її можливостям. Наприклад, якщо діти в групі можуть займатися будь-якою діяльністю 20 хвилин, а гіперактивна дитина працює лише 10 хвилин, не потрібно примушувати її продовжувати заняття довше, користі це не принесе.

Психологи помітили, що чим драматичніший, експресивніший, театральніший вихователь, тим легше він справляється з проблемами гіперактивної дитини, яка в захваті від усього неочікуваного, нового. Незвичність поведінки вихователя змінює психологічний настрій дитини, допомагає переключити її увагу на необхідний предмет.

Корекція сприйняття власного тіла та сексуальності, невідповідної віку

Діти, піддані сексуальному насильству, часто незадоволені своїм тілом, у них порушується уявлення про нормальну сексуальність. Вони впевнені, що їхнє тіло «зпсоване», ніхто не захоче любити їх і бути з ними. Нерідко такі діти постійно уявляють своє тіло брудним і їм постійно хочеться митися, що проявляється як нав'язливий симптом. Важливо попередити можливі труднощі в майбутньому дорослому сексуальному житті. Дитину-жертву злочину проти статевої свободи й статевої недоторканості повинен оглянути лікар, який має досвід роботи з такими дітьми і розуміє, якими можуть бути реакції таких дітей.

Хлопчики й дівчатка по-різному переживають сексуальні травми. Хлопчики, згадуючи про сексуальне насильство, ідентифікують себе з кривдником. Це може призвести вчинення таких же злочинів проти інших осіб.

Дівчатка частіше відчують себе жертвами. Більшість їх вважає, що своєю поведінкою могли спровокувати сексуальні намагання, вони часто відчують приниження власної гідності, депресивні стани, в яких можуть заподіяти шкоду самим собі.

Якщо дитина сексуалізовано поводить себе відносно інших дітей у закладі, потрібно на ранній стадії проводити психотерапію у поєднанні з індивідуальною,

груповою терапією та реабілітаційною роботою з батьками. Якщо дитина не поводиться сексуалізовано відносно інших дітей, тоді рекомендовано поєднати індивідуальну та сімейну терапії.

Особливо хвилює дорослих мастурбація в дітей. Так дитина позбавляється тривожності, стресу, самотності. Діти можуть мастурбувати руками, предметами, тертям об край стільця, сидячи на лавці чи лежачи на животі, стискаючи стегна тощо. Цей процес може тривати від декількох хвилин до півгодини й приносити дитині задоволення. Розрядка збудження приносить відчуття комфорту, задоволення та розслаблення.

Мастурбація може бути як наслідком перенесеного сексуального насильства, так і результатом емоційної депривації. Ось чому мастурбація досить розповсюджена серед дошкільнят, а також старших за віком дітей, які тривалий час виховуються в інтернатних закладах. Причинами дитячої мастурбації також буває низька чутливість до подразників, тривожність тощо.

Мастурбація не шкідлива ні фізично, ні психічно. Однак, якщо вона набуває нав'язливого характеру, то виснажує психічні та фізичні ресурси організму дитини. Сексологи виділяють дві причини ранньої мастурбації. Перша стосується дітей, яких називають «нещасливими істотами». Стан тривожності, зумовлений дефіцитом батьківського тепла, образами, зневагою до інтересів дитини, підштовхують її до пошуку задоволення у власному тілі. У більшості випадків дошкільня мастурбація минає безслідно, а подальша самостимуляція збудження в підлітковому віці не пов'язується з набутим раніше досвідом.

Дорослому необхідно з'ясувати причини дитячого онанізму та розібратися в особливостях такої поведінки дитини. Це потрібно для того, щоб позбутися стресогенних чинників, які спричинили таку поведінку дитини. Мастурбація вважається нормою в сексуальній поведінці дитини, крім тих випадків, коли вона проявляється у демонстративній, брутальній, імпульсивній чи нав'язливій формі. «Мастурбація — це особиста справа, її можна здійснювати лише в місці, недоступному для сторонніх очей» — така обмежувальна установка дається дітям. Настанови та пояснення дорослих можуть бути такими: «Твоє тіло гарне, воно дарує тобі радість. На ньому є особливо чутливі місця, доторкування до яких приносить насолоду. Пам'ятай також, що тільки ти є господарем власного тіла. Ніхто, крім тебе, не має права доторкатися до його приватних частин».

Сексуальна поведінка, виражена чи прихована, характерна для багатьох вихованців закладів соціального захисту, особливо для дітей-жертв сексуального насильства. Важливе значення в цих закладах надається статевому вихованню. До цієї роботи необхідно залучати гінеколога, сексопатолога тощо.

В Україні найпоширеніші біологізаторсько-фізіологічні підходи до статевого виховання, які зводяться до знань про гігієну: якщо людина знає, як улаштований організм, як функціонують статеві органи та як користуватися протизаплідними засобами, вона готова до статевого життя. Позитивним у цьому підході є те, що підлітки дізнаються про анатомію та фізіологію функціонування статевих

органів, особливості перебігу статевого акту, засоби попередження вагітності та венеричні захворювання тощо. Негативне у цьому підході — біологізація інтимних стосунків, їхня примітивізація, зведення багатой палітри сексуальних переживань до статевого акту.

Стратегії статевого виховання дітей

Щоб виховати сексуально здорову дитину, необхідно знати про сексуальне здоров'я. За визначенням ВООЗ, сексуальне здоров'я — це комплекс соматичних, емоційних, інтелектуальних та соціальних аспектів сексуального існування людини, які збагачують особу, підвищують комунікативність людини та її здатність до кохання.

Допубертатний вік (7–10 років) — початок статевого дозрівання, організм готує дитину цього віку до нових якісних змін. Ерекція виникає у хлопчиків значно частіше, а сексуальні ігри, сексуальний фольклор, мастурбація стають поширенішими.

Пубертатний період у психосексуальному розвитку дитини відрховується від настання менархе (вік початку менструацій у дівчаток) і еякулярхе (вік початку еякуляції у хлопчиків) до зупинки росту. Юнацький, або постпубертатний вік, відрховується від зупинки росту до настання повної психологічної та репродуктивної зрілості. Ці періоди охоплюють вік від 13 до 19 років. Сексуальна поведінка в підлітковому віці збагачується досвідом чуттєвості. Утіху приносить новизна еротичних образів під час мастурбацій, еротичних мрій та фантазій, еротичних сновидінь.

Фізіологічною передумовою підліткових полюцій, мастурбації стає значне посилення секреції статевих гормонів під час статевого дозрівання. Самостимуляція та полюції стають засобом, які дають змогу зняти або пом'якшити прояви фізіологічного дискомфорту, зумовленого сексуальним збудженням. Акт мастурбації настільки ж притягує, наскільки й відштовхує. Потяг викликає потребу в розрядці сексуального напруження, а його досягнення — насолоду й одночасно — муки совісті. У цій внутрішній боротьбі із самим собою при відсутності сексуальної поінформованості підліток (хлопчик чи дівчинка) не завжди здобуває перемогу. Це призводить до подальшого самоприниження й самоїдства, до посилення страхів: «Я не такий (така), як усі». Отже, шкідлива не сама розрядка статевого напруження, а переживання, пов'язані з нею, — психологічний конфлікт із самим собою.

Тож дорослі мають відповісти на запитання підлітка: такий мимовільний вихід сперми (звичайно, уві сні) називається «полюція». Це одна з незаперечних ознак статевого дозрівання. В усіх хлопців у твоєму віці починаються полюції. У цьому немає нічого ненормального...».

У випадку незрілості особистості сексуальна активність часто має характер сліпого наслідування, гонитви за рекордами у зміні партнерів, частоті та тривалості злягання. Не випадково соціальним тлом такої близькості можуть виступати алкоголь, наркотики, тютюнокуріння. У таких молодих людей домінує установка на секс як на атрибут дозвілля та розваг, без відповідальності за наслідки сексуального контакту.

Концепція статевого виховання повинна ґрунтуватися на формуванні в підлітків свідомого ставлення й розуміння почуття сексуальності, що є втіленням людського прагнення до взаємодопомоги і прихильності. Сексуальність повинна висвітлюватися в контексті міжособистісних стосунків, сімейного життя та інтимності. Сексуальність — це не тільки питання гігієни, здоров'я, безпеки. Це насамперед відповідальність, як особиста, так і громадська.

Щоб ефективно впливати на свідомість вихованців, дорослим слід дотримуватися таких принципів: об'єктивності, правдивості, науковості у висвітленні всього спектра питань, пов'язаних із сексуальною та репродуктивною функціями людини. Важливою є доступність розуміння відповідно до віку й адекватність досвіду дитини, позитивне ставлення до проявів сексуальності, природність поведінки дорослих та авторитетність джерел інформації.

Тільки в результаті кропіткої тривалої професійної роботи з дитиною, правильних психолого-педагогічних методів впливу на неї можна домогтися позитивних змін у поведінці таких дітей, відновлення психологічного здоров'я дитини (подолання наслідків переживань, невпевненості у своїх силах), виховання та розвитку потреби у здоровому способі життя.

Результатом соціально-психологічної реабілітації дитини є зміна взаємовідносин між нею та оточуючим середовищем. Позитивні зміни в поведінці, адекватне розуміння понять «самоповага» та «повага до інших», вміння співіснувати з однолітками в закладі та школі, оволодіння трудовими навичками, зокрема вмінням навчатися, призведуть до того, що ставлення до дитини поступово змінюватиметься на краще.

Після закінчення терміну перебування в закладі соціального захисту дитина, потерпіла від жорстокого поводження, повертається до біологічної сім'ї. Якщо ж повернення до батьків або осіб, які їх замінюють, неможливе або недоцільне, служба у справах дітей за місцем походження дитини (місце проживання або перебування її біологічних батьків на час їхньої смерті або виникнення обставин, що призвели до позбавлення дитини батьківського піклування) готує документи для надання дитині статусу сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

Протягом останніх років зростає чисельність дітей, які після перебування в притулках і центрах соціально-психологічної реабілітації влаштовані до дитячих будинків сімейного типу.

МІНІСТЕРСТВО СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

НАКАЗ

Від _____ 2011 р.

№ _____

Про затвердження Порядку взаємодії служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти, у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з виконання положень Факультативного Протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії

Відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії, Закону України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» та з метою гарантованого захисту дітей від практики торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи

НАКАЗУЄМО:

1. Затвердити Порядок взаємодії служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти, у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ із виконання положень Факультативного Протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії (далі — Порядок), що додається.
2. Зазначений Порядок довести до відома районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад, відповідних підрозділів органів внутрішніх справ для неухильного виконання.
3. Контроль за виконанням наказу покласти на заступників Міністра освіти і науки, молоді та спорту України, Міністра охорони здоров'я України, Міністра внутрішніх справ України.

Міністр соціальної політики України
Міністр освіти і науки, молоді
та спорту України
Міністр охорони здоров'я України
Міністр внутрішніх справ України

Тігіпко С.Л.
Д. В. Табачник
І. М. Ємець
А. В. Могильов

ЗАТВЕРДЖЕНО

Порядок
взаємодії служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти,
у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних
державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних
у містах рад та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ
із виконання положень Факультативного Протоколу до Конвенції
ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції
й дитячої порнографії

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Порядок визначає взаємодію служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти, у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ (далі — Партнери) з виконання положень Факультативного Протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії (далі — Протокол).
2. Порядок розроблено відповідно до Конституції України, Конвенції ООН про права дитини, Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії, Сімейного, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, Законів України «Про охорону дитинства», «Про захист суспільної моралі», «Про освіту», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року», постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини».

3. У Порядку використовується така термінологія:

Торгівля дітьми — це будь-який акт або угода, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб за винагороду чи інше відшкодування.

Дитяча проституція — це використання дитини в діяльності сексуального характеру за винагороду або будь-яку іншу форму відшкодування.

Дитяча порнографія — це будь-яке зображення будь-якими засобами дитини, яка здійснює реальні або змодельовані відверто сексуальні дії, або будь-яке зображення статевих органів дитини, головним чином у сексуальних цілях.

Дитина-жертва — особа віком до 18 років, яка постраждала від торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Діти найбільш уразливі до втягнення у злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості — це діти, які опинились у складних життєвих обставинах. А саме:

перебувають у стані бездоглядності та безпритульності;

проживають у «депресивних» районах з високим рівнем безробіття;

проживають у курортних і туристичних зонах;

залишились без піклування батьків;

діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування;

перебувають в інтернатних закладах та випускники цих закладів;

схильні до вчинення правопорушень;

мають наркотичну, алкогольну, токсичну залежність;

виховуються в сім'ї з одним із батьків;

один чи обое батьків тривалий час перебувають на заробітках в інших регіонах України чи за кордоном;

виховуються в сім'ях, у яких батьки (особи, які їх замінюють) не виконують або неналежним чином виконують свої обов'язки з виховання, навчання або утримання дитини, зловживають батьківськими правами, негативно впливають на поведінку дітей;

є жертвами фізичного, психологічного або іншого виду насильства;

перебувають в екстремальних життєвих ситуаціях тощо.

Виявлення дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, — це комплекс професійних дій державних органів, підприємств, установ та організацій, незалежно від форми власності, спрямованих на встановлення факторів, що загрожують благополуччю, здоров'ю та життю дитини й вимагають необхідності втручання з метою нормалізації ситуації, усунення причин та умов неблагополуччя. Складні життєві обставини визначаються за критеріями та показниками, згідно з додатком 1.

4. Основні принципи діяльності з виконання положень Протоколу:

недискримінація;

забезпечення найкращих прав дитини;

повага до особистості дитини;

конфіденційність.

5. Основні напрями взаємодії партнерів:

входять до складу Координаційної ради з питань сімейної, гендерної, демографічної політики, попередження насильства та Комісії з питань захисту прав дитини;

розробляють план дій із попередження і виявлення на відповідній території злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини та протидії вчиненню таких злочинів, який затверджується відповідним органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування. Діяльність із виконання плану дій з попередження і виявлення злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини та протидії вчиненню таких злочинів, інших заходів з цих питань координує служба у справах дітей;

забезпечують інформаційно-пояснювальну роботу в громаді про небезпеку для дітей бути втягненими в злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, надають рекомендації для охорони дітей від таких злочинів;

застосовують положення Конвенції ООН про права дитини, зокрема статті 2, 3, 6, 12, у юридичних та адміністративних рішеннях, послугах для дітей, у діяльності закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту тощо;

виявляють та усувають причини й умови, що призводять до порушення прав та інтересів дітей: бідність, сімейне неблагополуччя, соціальне сирітство, безпритульність та бездоглядність, жорстоке поводження з дітьми, експлуатація дітей;

здійснюють постійний аналіз шляхів втягнення дітей у злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи;

оперативно реагують на формування нових груп дітей, які мають ризик бути втягнутими в такі злочини;

виявляють та припиняють злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, здійснюють захист прав дитини-жертви торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (далі — дитина-жертва), її реабілітацію та реінтеграцію.

Служби у справах дітей з метою виконання положень Протоколу:

6. Виявляють дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, ведуть їх облік відповідно до наказу Міністерства у справах сім'ї молоді та спорту від 29.07.2009 року № 2669 «Про Порядок ведення службами у справах дітей обліку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах», зареєстрованого в Міністерстві юстиції 20.08.2009 року за №788/16804.
7. Проводять профілактичну роботу в середовищі дітей, що проживають на відповідній території, з метою недопущення втягнення їх у злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, заохочують волонтерів, дітей, батьків, громадян, ЗМІ до участі у проведенні профілактичної роботи.

8. Забезпечують неухильне додержання вимог законодавства щодо всиновлення, встановлення опіки, піклування, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей. Здійснюють контроль за умовами виховання, утримання й розвитку таких дітей, дотриманням їх прав та інтересів незалежно від форми влаштування.
9. Беруть участь у проведенні навчання соціальних працівників, усиновителів, опікунів, піклувальників, батьків-вихователів, прийомних батьків із метою формування в них умінь виявляти дітей-жертв, проводити їх соціальну реабілітацію та інтеграцію.
10. Контролює на відповідній території діяльність закладів соціального захисту дітей, аналізує результати соціально-психологічної реабілітації вихованців, стан їх навчання, рівень повторного потрапляння у притулки для дітей та інші інтернатні заклади. Уживає заходи щодо вдосконалення їх діяльності.
11. Приймають і розглядають заяви та повідомлення від дітей, громадян, державних органів, інших установ, організацій про вчинення злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини або реальну загрозу їх вчинення (далі — заяви та повідомлення).
12. Реєструють заяви та повідомлення, враховуючи усні, в журналі обліку заяв та повідомлень про вчинення злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини або реальної загрози їх вчинення, що ведеться за формою згідно з додатком 2.

12.1. У кожному випадку прийняття усної заяви чи усного повідомлення складають акт про прийняття усної заяви чи усного повідомлення про вчинення злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини або реальну загрозу їх вчинення (далі — акт про прийняття усної заяви чи усного повідомлення) за встановленим зразком (додаток 3), який також реєструється в вищезазначеному журналі.

12.2. Зареєстровані заяви та повідомлення, акти про прийняття усної заяви чи усного повідомлення супровідним листом за підписом начальника служби у справах дітей направляють до територіального органу внутрішніх справ для відповідного реагування в день їх отримання. Копії заяв і повідомлень та актів про прийняття усної заяви та усного повідомлення залишаються у службі у справах дітей.

12.3. У межах компетенції продовжують роботу щодо розгляду заяв та повідомлень з метою захисту прав та законних інтересів дитини. У разі необхідності звертаються по інформацію про дитину до інших органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, установ, підприємств, організацій за місцем проживання, навчання чи перебування дитини.

Інформація про дитину та джерела інформування стосовно дітей є конфіденційними.

12.4. Якщо дитина залишилася без батьківського піклування, уживають заходів для її тимчасового влаштування відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини».

12.5. У ситуації, коли дитина перебуває в сім'ї й існує загроза її життю та здоров'ю, подають голові районної, районної у м. Києві та м. Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної в місті ради клопотання щодо прийняття рішення про негайне відібрання дитини від батьків або осіб, що їх заміняють.

12.6. На підставі рішення голови відповідного органу опіки та піклування організують разом із представниками підрозділів органів внутрішніх справ, охорони здоров'я, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді проведення роботи за місцем проживання дитини щодо з'ясування обставин вчинення протиправних дій стосовно дитини або загрози їх вчинення, проведення первинного медичного огляду дитини (додаток 4), надання психологічної, правової допомоги, обстеження умов проживання, про що складається акт обстеження умов проживання, оригінал якого знаходиться в службі у справах дітей.

У цей же день готують письмову інформацію про відібрання дитини, яка за підписом голови органу опіки та піклування надається прокуратурі.

12.7. На основі акту обстеження умов проживання дитини порушують перед комісією з питань захисту прав дитини питання про визнання дитини-жертви або ймовірної жертви такою, що опинилась у складних життєвих обставинах. Вносять на розгляд комісії з питань захисту прав дитини пропозиції щодо захисту прав та законних інтересів дитини, змісту соціальних послуг для її фізичного й психологічного відновлення до індивідуального плану соціального захисту дитини, що опинилась у складних життєвих обставинах, дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, який затверджується головою органу опіки та піклування.

12.8. Взаємодіють з іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, установами, підприємствами, організаціями, органами внутрішніх справ, громадянами з метою забезпечення усунення умов та причин, що спричинили складні життєві обставини дитини.

12.9. Надають центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді інформацію, необхідну для забезпечення соціального супроводу дітей-жертв або дітей, імовірних жертв злочинів, з метою проведення реабілітації таких дітей за місцем проживання чи перебування відповідно до Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, затвердженого наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25.04.2008 №1795, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 29.05.2008 за №471/15162.

12.10. Аналізують стан усунення причин та умов, що спричинили перебування дитини у складних життєвих обставинах, подають комісії з питань захисту прав дитини пропозицію та відповідне обґрунтування про відміну рішення щодо визнання дитини такою, що опинилась у складних життєвих умовах, та видають наказ про зняття дитини з обліку.

12.11. Порушують питання перед територіальним органом внутрішніх справ про притягнення до відповідальності осіб, що підозрюються у вчиненні злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини.

12.12. Представляють інтереси дітей-жертв та дітей-свідків злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини в судах.

Відповідні підрозділи органів внутрішніх справ з метою виконання положень Протоколу:

13. Забезпечують проведення навчання особового складу з метою формування вмінь та навичок з виявлення дітей-жертв, злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, забезпечення захисту прав дітей-жертв та дітей-свідків.
14. Ведуть персоніфікований облік осіб, що мали судимість за злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої недоторканості та статевої свободи дитини, інші злочини проти дітей.
15. У межах наданих повноважень здійснюють заходи з попередження насильства в сім'ї як фактору, що сприяє вчиненню злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини відповідно до наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та Міністерства внутрішніх справ України від 07 вересня 2009 року № 3131/386 «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України від 30.09.2009 року №917/16933.
16. Виявляють дітей-жертв та осіб, які вчинили злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої недоторканості та статевої свободи дитини, під час:
 - аналізу оперативної обстановки;
 - проведення оперативно-пошукових заходів;
 - проведення спеціалізованих профілактичних рейдів та відвідування сімей, які перебувають на обліку;
 - проведення розшуку дітей, що зникли, дітей, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади, спеціальні установи для дітей.

17. Розглядають заяви та повідомлення від дітей, громадян, державних органів, установ, підприємств, організацій про випадки вчинення злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої недоторканості та статевої свободи дитини, проводять їх реєстрацію, у встановленому порядку приймають рішення відповідно до компетенції.
18. Установлюють у діях батьків, осіб, які їх замінюють, інших осіб склад адміністративного правопорушення, складають відповідні протоколи.
19. У разі встановлення складу злочину щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, порушують кримінальну справу, провадять дізнання та в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством, беруть участь у провадженні досудового слідства;
20. У разі потреби призначають судово-медичну експертизу дитині-жертві.
21. Здійснюють опитування дитини-жертви або дитини-свідка злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини у спеціально пристосованому приміщенні — «центрі інтерв'ювання дитини» або в окремому приміщенні. При опитуванні дитини забезпечують:
 - участь її законного представника, психолога, в разі потреби лікаря;
 - пояснення дитині її прав;
 - дотримання принципу «отримання тільки необхідної інформації»;
 - неприпустимість здійснення тиску на дитину для отримання інформації.
22. Уживають заходів для захисту прав та найкращих інтересів дитини-жертви та дитини-свідка на всіх етапах розгляду кримінальної справи, в разі необхідності забезпечують їх особистий захист від залякування та застосування заходів помсти.
23. У разі потреби приймають постанову про участь представника органу опіки та піклування у процесі провадження дізнання, досудового слідства з метою захисту прав та законних інтересів потерпілої дитини.
24. Ведуть облік статистичних даних про кількість злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини.
25. Через відповідні підрозділи зв'язків із громадськістю інформують громадян про існування в мережі інтернет електронної «гарячої лінії» www.internetbezpeka.org.ua, яка приймає повідомлення про виявлення фактів, пов'язаних з насильством, дитячою порнографією.
26. Інформують відповідний територіальний підрозділ боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, про виявлення злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини.

**Відділи (управління) сім'ї, молоді та спорту з метою виконання положень
Протоколу:**

27. Проводять профілактичну пояснювальну роботу серед працівників та клієнтів туристичних фірм, фірм із працевлаштування та міграції, модельних та шлюбних агентств, фотостудій з метою запобігання втягненню дітей та молоді у злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.
28. Виявляють сім'ї з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, та проводять із ними роботу відповідно до наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України та Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006 №1983/388/452/221/556/596/106 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 12.07.2006 за № 824/12698.
29. Інформують служби у справах дітей про дітей, які не мають умов для належного розвитку і є особливо уразливими до втягнення в злочини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини.
30. Виявляють дітей, над якими вчинено насильство в сім'ї або існує загроза його вчинення, інформують служби у справах дітей та відповідні підрозділи органів внутрішніх справ.
31. Здійснюють прийом заяв та повідомлень про злочини щодо торгівлі людьми, проституції, порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Коли жертвами таких злочинів є діти, повідомляють служби у справах дітей.
32. Проводять під час оздоровлення дітей в оздоровчих закладах тематичні заняття з питань формування навичок персонального захисту від втягнення у злочини щодо торгівлі дітьми, проституції, порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини.
33. Залучають волонтерів для надання педагогічної, психологічної, соціальної, юридичної, медичної допомоги молоді, дітям та сім'ям, які опинились у складних життєвих обставинах.
34. Забезпечують психолого-соціальну реабілітацію та реінтеграцію дітей-жертв через центри реінтеграції осіб, потерпілих від злочинів щодо торгівлі людьми, проституції, порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.
35. Створюють банк даних про місцеві організації та установи, які працюють у напрямі попередження насильства в сім'ї, торгівлі людьми й про послу-

ги, які ними надаються, з метою інформування громадськості та жертв злочинів.

Органи охорони здоров'я з метою виконання положень Протоколу:

36. Контролюють роботу закладів охорони здоров'я щодо забезпечення лікувально-профілактичної допомоги дітям, які опинились у складних життєвих обставинах, та недопущення перебування в них дітей із соціальних причин.
37. Проводять заходи, спрямовані на пропагування здорового способу життя, профілактику наркоманії, алкоголізму, соціально небезпечних хвороб, зокрема ВІЛ/СНІДу, серед населення.
38. Проводять під час оздоровлення дітей в оздоровчих закладах тематичні заняття з питань формування навичок персонального захисту від втягнення у злочини щодо торгівлі людьми, проституції, порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.
39. У разі необхідності беруть участь у проведенні інспектування та соціального супроводу сімей із дітьми, які опинились у складних життєвих обставинах.
40. Організують навчання з метою формування в медичних працівників умінь виявляти дітей з ознаками соціальної занедбаності, сексуального насильства, надавати їм соціально-медичні, консультативні послуги.

41. Заклади охорони здоров'я:

41.1. Проводять патронажне обстеження сімей із дітьми, виявляють дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, інформують про таких дітей службу у справах дітей (додаток 1).

42.2 Орієнтують медичних працівників на уважне ставлення до дітей під час проведення медичного обстеження в навчальних закладах, зокрема інтернатних, у сім'ях. У разі виявлення дітей з ознаками фізичного, сексуального насильства, розбещення або підозри на вчинення злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини таких дітей, негайно повідомляють про це відповідні підрозділи органів внутрішніх справ, служби у справах дітей.

42.3. Цілодобово надають первинну медичну допомогу дітям-жертвам. Ураховують рекомендації до проведення медичного обстеження дітей-жертв торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини згідно з додатком 4.

Органи освіти з метою виконання положень Протоколу:

43. Інспектують навчальні заклади, зокрема інтернатні, що належать до сфери управління місцевого органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування, з питань забезпечення рівня соціально-психологічної реабілітації вихованців, створення належних умов для навчання та розвитку, інтеграції в суспільство.

44. Координують діяльність навчальних закладів щодо організації роботи з фізичного виховання, фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи, орієнтують їх на активне залучення до занять фізкультурою та спортом дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, з метою їх дозвілля, запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності.
45. Організують навчання педагогічних працівників, зокрема психологів, щодо ознайомлення дітей із небезпекою втягнення у злочини щодо торгівлі людьми, проституції, порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, формування навичок протидії таким злочинам та виявлення дітей-жертв або ймовірних жертв цих злочинів.
46. Організують роботу служб соціально-педагогічного патронажу щодо проведення інспектування та соціального супроводу сімей із дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах.
47. Сприяють підвищенню рівня навчально-методичного забезпечення викладання інформатики з метою озброєння дітей методами безпечного користування інтернетом.

48. Заклади освіти:

48.1. Формують у дітей знання основних положень Конвенції ООН про права дитини, зокрема на висловлювання власної думки. Застосовує для пропагування Конвенції аудіовізуальні засоби, брошури, листівки, плакати тощо.

48.2. Інформують служби у справах дітей про учнів та дітей дошкільного віку, які опинились у складних життєвих обставинах. Ведуть внутрішньошкільний облік таких дітей, сприяють забезпеченню їх прав та законних інтересів.

48.3. Виявляють факти вчинення насильства над дітьми, дітей-жертв або ймовірних жертв злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, негайно інформують про це відповідні підрозділи органів внутрішніх справ, служби у справах дітей.

48.4. Забезпечують участь психолога під час проведення допитів дітей-жертв, дітей-свідків злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини у процесі досудового слідства з метою встановлення психологічного контакту та формулювання питань з урахуванням психологічних особливостей дитини.

48.5. Інформують дітей, батьків, громадян про існування в мережі інтернет електронної «гарячої лінії» www.internetbezpeka.org.ua, яка приймає повідомлення про виявлення фактів, пов'язаних з насильством, дитячою порнографією.

Додаток 1

до Порядку взаємодії служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти, у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ із виконання положень Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії

Перелік критеріїв та показників складних життєвих обставин

Критерії складних життєвих обставин	Показники складних життєвих обставин
Дитина виховується в сім'ї, у якій батьки (особи, які їх заміняють) не виконують або неналежним чином виконують свої обов'язки з виховання та утримання дитини.	Немає необхідних умов для повноцінного розвитку дитини; бідність, недостатнє харчування; немає необхідного одягу, взуття, предметів гігієни, іграшок; байдуже чи незадовільне ставлення до дитини батьків або інших членів родини, обмеження спілкування з однолітками, друзями, тривала хвороба батьків, асоціальний спосіб життя батьків, позбавлення батьківських прав по відношенню до братів, сестер, судимість тощо.
Дитина виховується в сім'ї, у якій батьки (особи, які їх заміняють) не виконують батьківські обов'язки.	Немає умов для життєзабезпечення та розвитку дитини, порушуються права на освіту, розвиток відповідно до віку дитини; Втягнення дитини до жебрацтва, інших найгірших форм дитячої праці; залучення до вчинення злочинів та протиправних дій; торгівля дитиною; порушення майнових та житлових прав дитини; застосування до дитини антипедагогічних методів, різних форм насильства.
Дитина виховується в сім'ї, у якій батьки (особи, які їх заміняють) негативно впливають на її поведінку (виховання має антисуспільний характер).	Батьки ведуть аморальний спосіб життя (зловживають спиртними напоями, хворі на хронічний алкоголізм, наркоманію, перебувають на обліку в органах внутрішніх справ тощо); залучають дитину до вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин.

<p>Жорстоке ставлення до дитини.</p>	<p>Ігнорування потреб дитини; відсутність належного догляду за дитиною; ізоляція дитини; відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності, авторитарний стиль спілкування; бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації, неврахування її віку; брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини; обман дитини; вчинення злочинів проти життя та здоров'я дитини, проти волі, честі та гідності дитини, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини.</p>
<p>Дитина-жертва торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.</p>	<p>Втрата або обмеження зв'язків із батьками (особами, які їх замінюють), родичами; відсутність можливості для здобуття освіти, отримання медичних та соціальних послуг; примусова праця; виконання вказівок сторонніх осіб; отримання мізерної оплати за виконання роботи, працює без вихідних або з невеликими перервами; обмежена свобода дій або її відсутність; постійне відчуття страху чи неспокою; проживання за місцем роботи; потерпає від приниження, насильства, образ, постійної загрози отримати покарання; має розлади здоров'я через травми, побої, що свідчать про її експлуатацію; не володіє мовою місцевого населення; не знає адреси місця проживання або роботи; проживає в несприятливих побутових умовах; змушена вживати алкоголь, наркотичні, психотропні речовини.</p>
<p>Дитина здійснює правопорушення, інші антигромадські дії.</p>	<p>Має незадовільну поведінку, асоціальні зв'язки, займається бродяжництвом, вчиняє антигромадські чи злочинні дії; вступає до екстремістських угруповань унаслідок втрати виховного впливу батьків або осіб, що їх замінюють.</p>
<p>Дитина перебуває в екстремальній життєвій ситуації.</p>	<p>Проживає в постійному стресі: злиднях, соціальній ізоляції, без батьківського піклування, зазнає жорстокого ставлення та насильства; перебуває в зоні міжетнічних чи міжрелігійних конфліктів, аварій, катастроф, збройних конфліктів; мігрує без супроводу дорослих.</p>

Додаток 2

до Порядку взаємодії служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти, у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ із виконання положень Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії.

ЖУРНАЛ ОБЛІКУ

заяв та повідомлень про вчинення злочинів щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини або реальної загрози її вчинення (далі — вчинення злочину або реальна загроза його вчинення)

№ з/п	Дата, час отримання заяви (повідомлення) про вчинення злочину або реальну загрозу його вчинення	Дата, час отримання усної заяви (повідомлення) про вчинення злочину або реальну загрозу його вчинення	Дата, номер, акта про отримання усної заяви чи повідомлення	Прізвище, ім'я, по батькові, вік дитини щодо якої вчинено злочин або є загроза його вчинення, її місце проживання або перебування	Попередні дані про вчинення злочину або реальну загрозу його вчинення				Прізвище, ім'я, по батькові заявника, ступінь родинних зв'язків з дитиною, місце проживання, підстава для заяви чи повідомлення	Дата, номер супровідного листа про передачу заяв та повідомлень, актів про прийняття усної заяви чи повідомлення до органу внутрішніх справ	Дата, номер акта про обстеження умов проживання
					торгівля дітьми	дитяча проституція	дитяча порнографія	злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини			

Додаток 3

до Порядку взаємодії служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти, у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з виконання положень Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії

АКТ № _____

отримання усної заяви та повідомлення про вчинення злочину щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, злочину проти статевої свободи та статевої недоторканості особи або реальну загрозу його вчинення

Дата _____

Акт склав(ла) _____

(П.І.Б., посада відповідальної особи)

(П.І.Б., дата народження, місце проживання заявника)

заявляє (повідомляє), що «___» _____ 20___ року, _____

П.І.Б., дата народження, адреса реєстрації та фактичного місця проживання особи, що вчинила злочин або загрожує його вчинити)

За адресою _____

стосовно _____

(П.І.Б. та дата народження потерпілої дитини)

Стосовно потерпілої дитини правопорушник вчинив злочин щодо (відмітити):

торгівлі дітьми _____

дитячої проституції _____

дитячої порнографії _____

проти статевої свободи та статевої недоторканості

є реальна загроза вчинити злочин _____

(зазначити)

Наявність видимих тілесних ушкоджень: *синці, подряпини* (необхідне підкреслити),

інше _____

(зазначити)

Потерпіла (ий) потребує допомоги: психологічної, юридичної, медико-соціальної, профілактичної роботи з правопорушником, допомоги соціального працівника, реабілітації (необхідне підкреслити),

інше _____

(вказати)

Вжиті заходи: направлена інформація до органу внутрішніх справ, надано медичну, психологічну, юридичну допомогу, направлено до центру медико-соціальної реабілітації, кризового центру, центру соціально-психологічної допомоги, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (необхідне підкреслити),

інше _____

(вказати)

Підпис посадової особи _____

«___» _____ 20___ року

Додаток 4

до Порядку взаємодії служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти, у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних державних адміністрацій, до Порядку взаємодії служб у справах дітей, відділів (управлінь) освіти, у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з виконання положень Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії

Рекомендації до проведення первинного медичного обстеження дітей-жертв торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії, злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості

1. Відповідно до законодавства, ступінь тяжкості шкоди здоров'ю і механізм виникнення тілесних ушкоджень встановлює тільки судово-медична експертиза. Однак таку експертизу може призначити слідчий лише після порушення кримінальної справи. Підставою для порушення кримінальної справи є документально підтверджений факт спричинення шкоди здоров'ю дитини. Для виходу із такої ситуації на практиці вдаються до проведення первинного медичного обстеження.

Велике значення має правильний опис тілесних ушкоджень у дитини, виявлених лікарями-педіатрами, травматологами, дитячими гінекологами або хірургами, які надають їй медичну допомогу.

Насамперед необхідно детально описати в медичній документації ознаки, які свідчать про насильницький характер ушкоджень. Такий висновок лікарів не заміняє судово-медичну експертизу, проте надає необхідні підстави для органу внутрішніх справ порушувати кримінальну справу. Детальний опис тілесних ушкоджень згодом може використовуватися як основне джерело інформації при проведенні експертизи. Велике значення має своєчасність проведення первинного медичного обстеження дитини.

2. Вимоги до змісту медичного висновку.

У медичному висновку у випадку вчинення насильства над дитиною повинні бути:

- історія розвитку дитини із зазначенням інформації про звернення по медичну допомогу у зв'язку з нещасними випадками, отруєннями чи травмами, які були раніше;

- інформація батьків чи осіб, які їх заміняють, про труднощі у догляді за дитиною та її вихованні;
 - інформація батьків, осіб, які їх заміняють, родичів, інших осіб та, по можливості, дитини, про обставини отримання травм;
 - результати медичного обстеження.
3. Під час проведення медичного обстеження необхідно:
- описати зовнішній вигляд дитини. Зазначається брудний, неохайний одяг або одяг, який не відповідає сезону, інші ознаки, що свідчать про неналежний догляд за дитиною;
 - описати фізичний та психічний стан дитини. Зазначається неналежне харчування, відставання у фізичному розвитку, відхилення у статевому розвитку тощо. Важливо встановити, чи пов'язані такі відхилення в розвитку дитини з неналежним виконанням батьками своїх обов'язків або викликані іншими причинами, наприклад, хворобою;
 - детально описати ознаки фізичного насильства із зазначенням характеру ушкоджень, їх локалізації, ступеню та розмірів.
4. За наявності значної кількості тілесних ушкоджень їх необхідно схематично відмітити на контурному малюнку тіла людини. Такий прийом використовується в судово-медичній практиці, де є спеціальні бланки. При проведенні первинних медичних обстежень дітей-жертв тілесні ушкодження умовно зображають на двох контурних малюнках тіла дитини. На одному малюнку зазначають ушкодження на обличчі, шиї, грудях, передньому боці кінцівок, животі, статевих органах. На іншому — ушкодження, розташовані на голові, спині, сідницях, задньому боці кінцівок.
5. Важливо зробити знімки ушкоджень. При цьому робиться загальна фотографія дитини та окремі фотографії всіх ушкоджень. Щоб визначити розміри тілесних ушкоджень, біля кожного з них розташовують лінійку чи сантиметрову стрічку. Такі знімки можуть бути використані при зверненні дітей-жертв та їх представників до органу опіки та піклування, порушенні кримінальної справи та в судових процесах.